nummer 3 | december 2021

Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst

DEAL!

Vaart maken met de energie-transitie van jong erfgoed
Onderzoek naar verduurzaming post '65-woningvoorraad

Uitgelicht: **De zeven projecten uit de derde ronde van de Erfgoed Deal**

Wat is er nodig om de nationale Bossenstrategie te laten slagen?

Fotoreportage: **De verduurzaming van een VOC-monument**

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal. DEAL! verschijnt twee keer per jaar. **Nummer 3 – najaar 2021**

Hoofdredactie
Marjorie Verhoek

Redactieteam
Jephta Dullaart, Tirzah Schnater, Patricia van Ling

Eindredactie
Maarten Ettema

Overige medewerkers
Henk Baas, Arend ten Barge, Kim Evers, Hans Fuchs, Pieter Graaff, Tessa de Groot, Alfons Hams, Jorien Kaper, Henry Kranenborg, Géanne Kremer-Oosterhuis, Sonja Paauw, Leon Sebregts, Hanneke Stenfert, Nienke Swierstra, Merel Uildriks, Judith Willemse, Lotte Zaaijer

Ontwerp en vormgeving
Els Zweerink

Druk
Drukkerij de Bij, Amsterdam

Dit magazine is CO_2-neutraal geproduceerd.

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een magazine voor medewerkers en bestuurders van gemeenten en provincies en voor alle medewerkers en bestuurders van de partners van de Erfgoed Deal. Dit magazine biedt inspiratie voor ruimtelijke opgaven waar erfgoed, klimaat, duurzaamheid en stedelijke ontwikkeling samenkomen. DEAL! staat daarbij voor samenwerking, verbinding, daadkracht en optimisme.

Programma Erfgoed Deal
In de Erfgoed Deal worden afspraken gemaakt over het behoud en het gebruik van erfgoed bij de grote ruimtelijke opgaven van dit moment: energietransitie en verduurzaming, klimaatadaptatie en stedelijke groei en krimp. Zo kunnen oude landschapsstructuren leidend zijn bij de inrichting van beekdalen om water vast te houden en kunnen historische zichtlijnen een belangrijk uitgangspunt zijn bij hoogbouwvisies. Door aansprekende initiatieven en projecten vanuit de Erfgoed Deal financieel te ondersteunen en bij elkaar te brengen in een uitvoeringsprogramma werken we samen met onze partners aan een betere en mooiere leefomgeving waarin ons verleden nog herkenbaar is. Het kabinet heeft 20 miljoen euro vrijgemaakt om de rol van erfgoed bij ruimtelijke opgaven te versterken. Provincies en gemeenten verdubbelen dit bedrag. Zij kunnen tijdens de looptijd van het programma – van 2019 tot eind 2022 – projecten aanmelden bij het programmabureau. De stuurgroep van de Erfgoed Deal bepaalt aan welke projecten een bijdrage wordt toegekend.

De partners van de Erfgoed Deal
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Interprovinciaal Overleg
Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Federatie Grote Monumentengemeenten
Federatie Instandhouding Monumenten
Natuurmonumenten
Staatsbosbeheer
LandschappenNL
Rijksvastgoedbedrijf
Federatie Ruimtelijke kwaliteit

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP | Amersfoort
T: 033 421 7 421
erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl
www.erfgoeddeal.nl

DEAL! is een gratis uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal.
Wil je DEAL! ontvangen?
Stuur dan je adresgegevens naar erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl.

Op de Utrechtse Heuvelrug, aan de Broekhuizerlaan in Leersum, staan 680 oude beuken van 200 jaar oud. Uniek in Nederland, maar toch op de nominatie gekapt te worden. | Foto ANP/Hollandse Hoogte/Sander Koning

12 **Vaart maken met de energie-transitie van jong erfgoed**
Renoveren met Respect: onderzoek naar verduurzaming post ’65-woningvoorraad | *Hans Fuchs*

18 **‘De overheid moet echt meer visie en regie ontwikkelen’**
Drie deskundigen over de ambitieuze bosplannen van de overheid | *Merel Uildriks*

32 **Tweede leven voor vervallen sluis**
Project ‘Nieuwe waterwerken’ in Zoutkamp, Groningen

48 **Slim sleutelen aan middeleeuws poldersysteem**
Project ‘Nieuw drassig land’, polder Nijbroek, Gelderland

INHOUD

08 **Kortom**

10 **Help het water komt!**
Column Henk Baas

26 **DE PROJECTEN UIT HET ERFGOED DEAL-PROGRAMMA** (DERDE SERIE)
28 Renovatie schoolgebouwen in Nieuwegein
32 Nieuwe Waterwerken Zoutkamp
36 Klimaatadaptief archeologisch rijksmonument Stinspark in Zwolle
40 Herstel van beken en bleken in Losser, Twente
44 Leerstoel Cultureel Erfgoed & Participatieve Ruimtelijke Ontwikkeling (WUR)
48 Nieuw drassig land: polder Nijbroek, Gelderland
52 Erfgoed Sterren: erfgoedherstel met maatschappelijke doelen in Overijssel

56 **Duurzaam VOC-monument**
Fotoreportage door Els Zweerink Tekst *Tirzah Schnater* en *Patricia van Ling*

66 **Gedreven door wind en water**
Maritiem erfgoed: kansen voor gemeenten met vaarwater, havens en schepen | *Martine van Lier*

70 **‘Zoek die tien procent die het wél anders wil en kan’**
Interview met Sacha Stolp, regisseur ‘Innovatieprogramma Toekomstbestendige Assets’ bij de gemeente Amsterdam | *Tirzah Schnater*

74 **De echte Zaanse schans**
Recensie van het boek ‘Speuren in het veen – Zestig jaar archeologie in de Zaanstreek, Waterland en omstreken’ | *Tessa de Groot*

78 **‘Bij ons staan de mensen voorop’**
Vijf vragen aan Kristel Lammers, programmadirecteur NP RES | *Marjorie Verhoek*

80 **Erfgoed in een dynamische stad**
Column Jorien Kaper

Foto cover: **Bijlmerplein in Amsterdam.** | Foto Els Zweerink

06 **Actievoerder op een Klimaatmars in november in Amsterdam, met 40.000 deelnemers de grootste ooit in Nederland. In veel landen werden klimaatmarsen gehouden vanwege de Klimaatconferentie in Glasgow.** | Foto ANP/Hollandse-Hoogte/Michiel Wijnbergh

Foto **Els Zweerink**

Een goed gesprek

Afgelopen maand verzamelden wereldleiders zich in Glasgow voor de klimaattop – volgens velen de laatste kans om afspraken te maken om verdere opwarming van de aarde te voorkomen. De gevolgen van de opwarming zien we steeds meer terug zoals de overstromingen in Limburg deze zomer. Er komt gelukkig een steeds breder besef dat het nu echt tijd is voor actie en verandering.
Voor u ligt alweer de derde editie van DEAL! Dat de klimaatopgaven actueel zijn is in deze uitgave goed te merken. Onderwerpen zoals de Bossenstrategie, de Stad als Stolp en de Regionale Energiestrategie zijn directe uitwerkingen van het Klimaatakkoord.
Ook Henk Baas neemt ons in zijn column mee naar de klimaatproblemen. Hij beschrijft het landschap van het prachtige Limburg en doet een oproep om landschapsherstel in te zetten voor de problemen van nu. Zo kunnen heggen op hellingen heel goed water vasthouden en kan ook beekherstel en het realiseren van natuurlijke oevers helpen om de waterafvoer te vertragen. Ideeën voor het terugbrengen van dit historische landschap zijn er voldoende en gelukkig zijn we in gesprek met het Waterschap Limburg om deze ideeën om te zetten naar concrete projecten, al dan niet voor de Erfgoed Deal.
Historische kennis inbrengen in ruimtelijke programma's is ook de opgave waar Kristel Lammers voor staat. Met het Nationaal Programma Regionale Energiestrategie staat ze aan de lat om Nederland van de fossiele brandstoffen af te krijgen en plekken te zoeken voor duurzame energie. De grote uitdaging is om dit zorgvuldig in te passen en recht te doen aan het vaak historische landschap. In de rubriek Vijf vragen aan... lees je hoe het haar met haar team lukt door zorgvuldige communicatie en participatie steeds meer draagvlak te creëren onder jongeren.
Het is een stokpaardje van me aan het worden en ik blijf het herhalen, tenslotte zit in de herhaling de beklijving: we staan midden in de verandering. De aarde warmt op, de zeespiegel stijgt en alles wat we doen moet in het teken staan dit te verminderen. Dat begint klein en bij onszelf, zoals een groene tuin, minder vlees, bewuster reizen, minder kleding en zonnepanelen op het dak. Daarnaast kunnen wij in ons vak bijdragen door elke dag het goede gesprek te voeren. Erfgoed is namelijk een mooie ingang om gevoelige thema's te bespreken en speelt steeds meer een verbindende rol in onze maatschappij. Dat zien we terug in onze projecten, zoals Zoutkamp.
Hier worden via het verhaal van het vissersdorp en de gemeenschapszin grote veranderingen doorgevoerd rondom de waterveiligheid en het verhogen van de dijken. En zo verzamelen we steeds meer voorbeelden van bijdragen aan een klimaatrobuust, duurzaam en vooral herkenbaar Nederland. Nog lang niet voldoende maar het is een begin.
Ondanks de weer strengere coronamaatregelen wens ik jullie een mooie kerst en veel leesplezier!

Marjorie Verhoek

Erfgoed Deal op het Monumentencongres

Vanuit hun brede maatschappelijke taak lijken waterschappen een logische partner in de zorg voor erfgoed, maar toch weten beide werkvelden elkaar maar moeilijk te vinden. Die constatering lag ten grondslag aan de sessie die het programmabureau Erfgoed Deal verzorgde op het Nationaal Monumentencongres op 11 november. Een van de redenen is dat beide werkvelden elkaar niet vaak tegenkomen aan bijvoorbeeld bestuurs- en beleidstafels, ambtelijke werkoverleggen en al helemaal niet in de praktische uitvoering. Reden genoeg om op dit congres de handen ineen te slaan. Zo gaf netwerker Jephta Dullaart aan de hand van projecten uit het programma Erfgoed Deal een doorkijkje op de toekomst van een erfgoedinclusieve uitvoeringspraktijk voor waterschappen, gemeenten en provincies. Ingrid Oud van het Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier nam de deelnemers mee in de praktijk van haar waterschap: hoe gaat deze organisatie om met water, erfgoed en de klimaatopgave? Na deze twee lezingen gingen deelnemers onder leiding van Marjorie Verhoek met elkaar in gesprek over waterbeheer, cultureel erfgoed en klimaatopgaven. De casussen en stellingen daarvoor werden aangedragen door Gertjan de Boer van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Anne Schoopmans en Wilco Koning van Waternet/ Waterschap Amstel, Gooi en Vecht.

Nationaal Monumentencongres.
| Foto Nederland Monumentenland

De stadsgenese – terug naar de hechting met het natuurlijk systeem

Aan de hand van acht praktijkvoorbeelden uit steden zoals Breda, Dordrecht en Middelburg, belicht dit boek de methode van de stadsgenese. De voorbeelden laten zien dat door bundeling van kennis over ondergrond, bodem, water en erfgoed een onderlegger ontstaat voor herstel van samenhang en voor een gezonde stadsontwikkeling. Deze benadering brengt kennis en informatie bij elkaar die meestal versnipperd aanwezig is bij allerlei organisaties. Daarmee is de stadsgenese een interessant instrument om vanuit een integrale benadering – zoals de nieuwe Omgevingswet straks voorschrijft– omgevingsvisies en plannen te ontwikkelen. Het Erfgoed Deal-project VONDST is een opschaling van de stadsgenese. In Zuid-Holland, Drenthe en Gelderland toetst het project op verschillende ruimtelijke niveaus (stad, wijk, buitengebied) in de praktijk hoe deze methode kan helpen bij ingrepen in onze leefomgeving.

De stadsgenese – Cultuurhistorie en het natuurlijk systeem als gids voor klimaatadaptatie en stedelijke ontwikkeling. Uitgave: Stowa en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Gratis te bestellen of te downloaden bij de Stowa.

Rijkserfgoed van na 1965

Op initiatief van voormalig rijksbouwmeester Floris Alkemade verscheen onlangs 'Inspirerende Bouwkunst', over post '65-gebouwen. Aan de hand van 22 projecten – naoorlogse gebouwen van het Rijk – wordt teruggeblikt op de rijksgebouwen die in 2004 voor het eerst als inspirerend zijn aangemerkt. Die beschrijving is uitgebreid met een analyse van de stedenbouwkundige context, het ruimtelijke aspect van de ensembles met (semi)publieke ruimte en de gebouwgebonden kunstuitingen. Het eerste deel omvat essays over de tijdgeest, ideeën en totstandkoming van de post '65-projecten. Ook wordt stilgestaan bij de veranderende waardering door het Rijk voor de architectuurcultuur uit deze periode. Het tweede deel biedt een overzicht van 22 projecten die zijn aangemerkt als 'inspirerende bouwkunst', van het voormalige ministerie van Buitenlandse Zaken – de 'Apenrots' – tot de knaloranje penitentiaire inrichting De Schie in Rotterdam. Tot slot werpt het boek een prikkelende kijk op de mogelijke transformatie van deze post '65-gebouwen. Door de ogen van een toekomstige generatie ontwerpers wordt nagedacht hoe we waardevolle post '65-gebouwen goed kunnen laten aansluiten op de gebruiks- en duurzaamheidseisen in de toekomst.

Inspirerende Bouwkunst is gratis online beschikbaar via www.collegevanrijksadviseurs.nl

Kijk terug: 'Amsterdam is nog niet jarig'

Deze KRO-NCRV-documentaire behandelt de problematische staat van de Amsterdamse kademuren en bruggen. Na decennialange verwaarlozing brokkelen er zo nu en dan stukken van kademuren af – en zelfs hele kades zijn in de gracht verdwenen. Hoe heeft het zover kunnen komen en hoe behouden we het historische uiterlijk van de grachtengordel? In september 2021 is de aanvraag voor een Erfgoed Deal voor het project 'Kademuren Amsterdam' gehonoreerd. In twee proeftuinen wordt het herstel van oude kademuren aangegrepen om op innovatieve wijze de kademuur en het grachtenwater te gebruiken voor thermische energieopwekking. Deze energie wordt vervolgens gebruikt voor de verwarming van monumentale gebouwen of gekoppeld aan een lokaal warmtenet in de historische binnenstad.

Kijk de documentaire terug via www.2doc.nl.

Waterbeheer en cultureel erfgoed

In de nieuwe editie van het tijdschrift *OverHolland* staat het watersysteem van de Randstad centraal. Dat systeem was bepalend voor de ontwikkeling van de Hollandse steden en de vorm die zij hebben aangenomen. De kern van dit nummer is een reeks gedetailleerde cartografische reconstructies door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de faculteit Bouwkunde van de TU Delft, die de ontwikkeling van watersysteem en stadsvorm door de tijd weergeeft. Deze kennis kan worden ingezet om het watersysteem ook in de toekomst te laten functioneren.

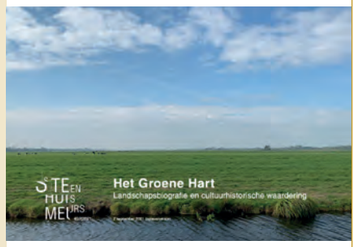

OverHolland #21.
Gratis te downloaden via www.overholland.ac. Gedrukte exemplaren te bestellen via www.ideabooks.nl. € 24,50

Groene Hart-biografie

Op verzoek van het Bestuurlijk Platform Groene Hart maakte bureau Steenhuis-Meurs een biografie van het Groene Hart. Het lijvige werk bestaat uit drie delen. Een verbindend verhaal vanuit cultuurhistorie helpt als eerste stap in het samenbrengen van de gedeelde belangen in het Groene Hart. In deel 2 wordt het landschap gewaardeerd in een cultuurhistorische waardenkaart en in deel 3 zijn 'gouden regels' voor de doorontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van het Groene Hart geformuleerd. Ondersteunend aan de geschreven biografie zijn er video's gepubliceerd van lezingen van auteur Marinke Steenhuis over het onderzoek.

De biografie is te downloaden via www.bestuurlijkplatformgroenehart.nl. Daar zijn ook de video's te vinden.

Podcast 'Geheim water'

In 'Geheim water' gaat journalist Mara van Dijk op zoek naar de maatschappelijke betekenis en gevolgen van onze eeuwige strijd tegen het water. Ontmoet in dit tiendelige '8D' audioavontuur dijkenbouwers, zeeschuimers, pompers en polderaars. Vaar over land met de Watergeuzen. Loop over de bodem van de zee met ingenieur Lely. Waak over de Waterlinie. Ervaar de kracht van waterschappen en plofsluizen. Voorspel regen en droogte. En dompel je onder in het eeuwenoude verhaal waaraan nooit een eind zal komen.

Te beluisteren via odeaandehollandsewaterlinies.nl of je favoriete podcast-app.

Volg de Erfgoed Deal op sociale media
Twitter @ErfgoedD
LinkedIn Erfgoed Deal
Instagram @ErfgoedDeal

| Door **Henk Baas**

Help het water komt!

We worden momenteel nogal overstelpt door rampscenario's waar het gaat om klimaat, zeespiegelstijging en meer onheil dat ons landschap en ons erfgoed bedreigd. Angst verkoopt blijkbaar, maar erfgoed – en landschap dus ook – is in staat gebleken wel tegen een stootje te kunnen. We hebben feitelijk al 15.000 jaar – gerekend vanaf het begin van het holoceen – te maken met klimaatverandering (het wordt warmer, de zeespiegel stijgt), en zijn vanaf het moment dat er mensen zijn gaan wonen in onze delta in staat geweest de veranderingen telkens op te vangen met innovatieve oplossingen. We zijn op natuurlijke hoogtes gaan wonen, wierpen later kunstmatige heuvels op, zijn nog weer later ons land gaan bedijken. We hebben dit systeem langzaamaan geperfectioneerd.
Op dit moment kunnen we vaststellen dat dit systeem tegen grenzen aanloopt. De absolute zeespiegel stijgt gewoon door zoals hij dat al heel lang doet, maar de bodemdaling die we zelf hebben veroorzaakt maakt dat de relatieve zeespiegelstijging een gevaar gaat vormen voor de pakweg zeven miljoen mensen die in het holocene deel van ons land woont. Geen acuut gevaar, maar wel iets om over na te denken. Hoe wil je erfgoed inzetten in het denken over nieuwe oplossingen? Kan dat überhaupt?
Dat soort vragen gaat de komende decennia gesteld worden aan de erfgoedsector. Dan volstaat het dus niet om ons te richten op de waarde van het erfgoed. Nee, aan ons gaat gevraagd worden om kennis te leveren van bijvoorbeeld het watersysteem. Dit heeft altijd een eigen interne logica, omdat altijd is voortgebouwd op de eerdere ingrepen. Door technologische verbeteringen is historische kennis over de werking van de watermachine niet meer automatisch voorhanden. We zijn soms vergeten dat alles met elkaar samenhing, en dat als je ergens aan een knop draait, dit op een andere plek consequenties kan hebben. Een mooi voorbeeld is de wateroverlast die Gouda ondervindt, die samenhangt met het wijzigen van het systeem bovenstrooms, waardoor al het water dat ooit naar het noorden werd afgevoerd nu naar Gouda gaat. En waardoor Gouda nu snel wateroverlast ervaart.
Klimaat of menselijk falen?
In Zuid-Limburg is het landschap de laatste vijftig jaar verwaarloosd. Het systeem van water vasthouden via zogenaamde graften (heggen op hellingen), in combinatie met een vorm van landbouw die aangepast is aan het landschap, maakt dat bij hevige regenbuien de grond en het water heel makkelijk afstroomt. Klimaat of menselijk falen?
Kennis over het verleden kan bijdragen aan het zoeken van nieuwe oplossingen voor de problemen van nu. Als we op die manier ons landschap opnieuw kunnen inrichten, zal dat niet alleen zorgen voor nieuw erfgoed, het zal ook ruimte bieden aan al dat moois dat onze voorouders ons hebben nagelaten in hún strijd tegen de veranderingen. Wat de toekomst brengt zullen we moeten afwachten, maar met het inbrengen van historische kennis in ruimtelijke programma's kunnen we vandaag beginnen. Aan de slag!

Henk Baas is hoofd afdeling Landschap van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Geërodeerd graftenlandschap bij het Zuid-Limburgse Elkenrade. | Foto Henk Baas

| Door **Hans Fuchs**

Renoveren met Respect: onderzoek naar verduurzaming post ’65-woningvoorraad

Vaart maken met de energietransitie van jong erfgoed

Dertig procent van de woningvoorraad in Nederland stamt uit de periode 1965-1985. Het onderzoek Renoveren met Respect aan de TU Delft kijkt hoe dit enorme bestand aan woningen adequaat kan worden verduurzaamd – met inachtneming van de waarden die betrokken partijen toekennen aan deze woningen en de leefomgeving. Dat moet uitmonden in passende renovatieconcepten die duurzaam, maakbaar, betaalbaar, hoogwaardig en vooral haalbaar zijn.

Hoe divers het woningbestand uit 1965-1985 ook is, één ding hebben de ruim 2,3 miljoen woningen uit die periode gemeen: in de komende jaren zullen ze verduurzaamd moeten worden. Het onderzoeksprogramma Renoveren met Respect aan de TU Delft moet aan het licht brengen welke mogelijkheden deze woningvoorraad biedt bij de energietransitie. De TU benadert dat breed. Het onderzoek richt zich op hoe de woningen CO_2-neutraal kunnen worden gemaakt en kijkt daarbij ook naar ingrepen in plattegronden en buitenruimte – al dat ‘met respect voor de huidige waarden van de woningen en leefomgeving’, aldus het onderzoeksprogramma.

Draagvlak creëren

Dat laatste is snel gezegd en geschreven, maar respect voor welke waarden precies? Het vastpinnen van die waarden, dat is precies waar Renoveren met Respect om draait, stelt projectleider Lidwine Spoormans van de afdeling Heritage and Architecture van de TU Delft: ‘In dit onderzoek werkt een brede afvaardiging van belanghebbenden mee. Dat zijn behalve de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE, die financieel bijdraagt) onder meer de Woonbond, het Nationaal Renovatie Platform NRP, woningbouwcorporatie Ymere en vier architectenbureaus. Op basis van de waarden die deze en een aantal andere stakeholders toekennen aan de architectuur en leefomgeving van deze voorraad, ontwikkelen wij duurzame renovatieconcepten.

Met de integratie van die waarden in onze renovatiemodellen, hopen we draagvlak te creëren voor de ingrepen die nodig zijn bij de energietransitie van deze bulk aan jonge bouwkunst.’

Oog voor cultuurhistorie

De omvangrijke en rijk geschakeerde woningvoorraad uit de periode 1965-1985 is cultuurhistorisch gezien een witte vlek, meent Frank Buchner, programmaleider erfgoed en duurzaamheid van de RCE: ‘Kijken naar jonge bouwkunst deden we al eerder, met het programma Wederopbouw. Dat had als doel om de cultuurhistorische waarde van gebouwen en gebieden uit 1940-1965 te agenderen.’
Het huidige onderzoeksprogramma Renoveren met Respect wordt uitgevoerd binnen het bestek van onderzoek naar de periode 1965-1990, ook wel post ’65 genoemd. Buchner: ‘Bij dat onderzoek is sprake van een vergelijkbare zoektocht. We kijken wat specifiek van waarde is voor dit hele jonge woningcontingent. Waar moet je bij verduurzamen vanaf blijven en waar zit ruimte? We streven uiteindelijk naar een maximale CO_2-reductie met oog voor de cultuurhistorische waarde. Inzet van Renoveren met Respect is een energietransitie met hernieuwbare energie, zo breed mogelijk, zodat we in 2030 achterom kunnen kijken en ook nog een prettig cultuurlandschap zien.’

Woningen en winkels aan het Bijlmerplein in Amsterdam. | Foto Els Zweerink

Eendimensionaal

Momenteel, zo constateert Buchner, ontbreekt voor die relatief jonge architectuur en leefomgeving van na 1965 inzicht over wat van waarde is. Die onduidelijkheid laten bestaan, vindt hij een risico: ‘Dan bestaat de kans dat de energietransitie eendimensionaal wordt geïmplementeerd, zonder oog voor de cultuurhistorische waarde.’
Met het uitgebreide veld aan stakeholders, zet Renoveren met Respect juist in op de breedte. Buchner plaatst daar wel een kanttekening bij: ‘Sneeuwt door de focus op gebruikerswensen straks niet het erfgoedaspect onder? Lukt het ons om bij de energietransitie oog te houden voor de cultuurhistorische waarde?’
Om die waarde in beeld te krijgen zijn onderzoeken als Renoveren met Respect onontbeerlijk, stelt Buchner: ‘We kunnen niet om onderzoek en pilots heen, we moeten zo’n periode door. De cultuurhistorische waarde is niet iets wat je in een vergaderzaaltje of een paar sessies op de hei bepaalt.’

Voorkeuren aangeven

Renoveren met Respect is een vervolg op het TU-onderzoek Beyond the Current, dat enige jaren geleden tegen het licht hield hoe de energie-efficiëntie van portiek-etageflats uit het interbellum en na 1945 kon worden verbeterd. Ook daar speelde draagvlak een rol: huurders van dergelijke portiekflats gaven aan wat hun voorkeuren waren. Op basis daarvan ontwikkelden woningcorporaties en architecten renovatieoplossingen die niet alleen rekening hielden met duurzaamheid en architectonische waarden, maar ook met de wensen van bewoners.
Renoveren met Respect gaat op een aantal punten verder dan Beyond the Current. Om te beginnen is het veld aan stakeholders veel breder. Naast de Woonbond, het NRP, Ymere en de RCE zijn dat VVE-Belang, de afdeling Monumenten en Archeologie en de afdeling Duurzaamheid van de gemeente Almere, en de afdeling Gebiedsontwikkeling Zuidoost en de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente

Amsterdam. De vier architectenbureaus die Lidwine Spoormans erbij betrok zijn INBO architecten, Hans van Heeswijk architecten, Atelier Pro en Hooyschuur architecten.

Geen iconen

Renoveren met Respect probeert aan de hand van twee cases zicht te krijgen op de waarden die de stakeholders toekennen aan de post '65-architectuur en de leefomgeving ervan. De onderzoekers van de TU Delft kozen middelhoge woningbouw uit de jaren tachtig aan het Bijlmerplein in Amsterdam-Zuidoost (1986, ontworpen door onder anderen Atelier Pro) en rijtjeswoningen aan de Goedewerf in Almere-Haven, in 1978 gebouwd naar ontwerp van Inbo architecten. Spoormans: 'Deze twee voorbeelden representeren een groot deel van de woningvoorraad uit deze periode, zonder dat het iconen zijn. Hiermee verwachten we dat de resultaten ook van toepassing zijn op andere post '65-gebouwen en gebieden.'

Hoe diffuus de waardering voor deze architectuur is, illustreert Lidwine Spoormans met een voorbeeld: 'Bij het Bijlmerplein liggen de woningentrees op een verhoogd dek. Daar kijken stakeholders verschillend tegenaan. Architectonisch is het kenmerkend en biedt het kansen, zowel sociaal als voor vergroening. Wat betreft beheer, toegankelijkheid en techniek – denk aan lekkages –, kan het problematisch zijn. Dat opgetilde dek is een historische erfenis – van eind jaren zestig tot in de jaren tachtig zaten in tal van plannen gescheiden verkeersstromen. De vraag is wat we daar nu mee moeten. De opgetilde woningontsluiting is een karakteristiek element uit die periode, maar de publieke toegankelijkheid die toen heel normaal was, wordt nu anders beleefd.'

Die dubbelzinnigheid ziet Spoormans ook terug in de waardering van de woningen in Almere-Haven: 'Goedewerf is een introvert hofje, een paradijs voor bewoners en hun kinderen, maar als bezoeker voel je je er al snel een indringer. De besloten opbouw heeft twee kanten, die stakeholders verschillend waarderen.'

Sfeer en herkenbaarheid

Overeenstemming over wat van waarde is, is er echter ook. Nicholas Clarke van de afdeling Heritage & Architecture van de TU, eveneens betrokken bij Renoveren met Respect: 'Het metselwerk op het Bijlmerplein wordt door velen als waardevol gezien. De architecten waardeerden het metselverband, de Woonbond apprecieert het effect van baksteen op het binnenklimaat, onze studenten vonden de steen belangrijk voor de sfeer en de herkenbaarheid van de architectuur. Die gedeelde waardering kan een concreet uitgangspunt zijn voor een renovatieaanpak – maar een algemeen oordeel over de architectuur uit de jaren tachtig is het niet.'

Volgens Lidwine Spoormans moet Renoveren met Respect licht werpen op de vraag hoe je dergelijke waardes bij elkaar brengt in een renovatiemodel: 'Dat is een proces, een traject waarin we dingen uitproberen, bij elkaar brengen. Het doel van Renoveren met Respect is niet het vastpinnen van 'de juiste' oplossingen, wel het vastleggen van alle verschillende waarderingen. De gesprekken met de stakeholders leiden tot ontdekkingen. Dat is leerzaam voor alle partijen.'

Draagvlak genereert snelheid

Nicholas Clarke rekent voor dat in Nederland iedere dag nagenoeg duizend gerenoveerde woningen moeten worden opgeleverd om de doelen voor 2050 uit het Klimaatakkoord te halen: 'Wij gaan bij het verduurzamen niet opnieuw het wiel uitvinden. Wij onderzoeken op basis waarvan je bij die enorme opgave een besluit neemt over dat verduurzamen.' Lidwine Spoormans stelt dat het onderzoeksprogramma Renoveren met Respect de technische verduurzaming misschien niet eenvoudiger maakt: 'Ik weet ook niet of we het redden en wat dé oplossing is. Maar kijken naar meer dan energie alleen, zorgt mogelijk voor draagvlak. En draagvlak genereert de snelheid die verlangd wordt bij de aanpak van deze grote voorraad aan woningen.'

Hans Fuchs is kunsthistoricus en publicist.

'De woningvoorraad uit de periode 1965-1985 is cultuurhistorisch gezien een witte vlek'

Woningen aan de Goedewerf in Almere-Haven.
| Foto Sean Huizinga

Bijlmerplein in de Amsterdamse wijk Bijlmermeer.
| Foto Els Zweerink

Zicht vanuit Amsterdam-Centrum op de ontwikkelingen in Noord (NDSM) waar monumenten en nieuwbouw gecombineerd worden. | Foto Els Zweerink

| Door **Merel Uildriks**

Drie deskundigen over de ambitieuze bosplannen van de overheid

‘De overheid moet echt meer visie en regie ontwikkelen’

Een groei van maar liefst tien procent bos in Nederland, dat is de ambitie van de Bossenstrategie van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en de provincies. Met 37.000 hectare aan nieuwe bomen en bos moeten de doelen uit het Klimaatakkoord worden gehaald. Een gesprek in het Diemerbos met Edwin Raap, Jan Janse en Berno Strootman. Ze zagen in hun carrière de hoeveelheid groen en de kwaliteit van het landschap in rap tempo achteruit gaan.

Het is vijf voor twaalf voor het landschap, daar zijn de drie mannen het over eens. Terwijl ze de bomen die ze passeren bestuderen – ‘deze rij knotwilgen past niet bij het bospad’ – praten ze over de bosplannen van de overheid. Ze waarschuwen: de Bossenstrategie slaagt alleen als zij goed wordt uitgevoerd. Er is geen ruimte voor olifantenpaadjes.
Maar liefst 37.000 hectare aan bomen en bossen moeten worden aangeplant voor 2030. Berno Strootman juicht deze ambitie toe. ‘De Bossenstrategie kan een enorme kwaliteitsimpuls aan ons landschap geven. De afgelopen decennia is het landschap ontzettend uitgekleed. Dat komt niet zozeer doordat bossen zijn gekapt, maar vooral doordat landschapselementen zoals hagen, houtwallen en solitaire bomen op grote schaal zijn verdwenen. De Bossenstrategie is een kans om daar wat aan te doen – met landschapselementen, met vergroening van steden en ook met nieuwe dorps- en stadsbossen. Dit Diemerbos is daarvan een goed voorbeeld.’

Ommetje door het bos

Ook volgens Jan Janse dringt de tijd om bomen en bossen terug te brengen in Nederland. ‘Als je kijkt hoeveel bomen er sinds de Tweede Wereldoorlog uit het landschap zijn verdwenen, dan schrik je je een hoedje, in de laatste dertig jaar al zestig procent. De Bossenstrategie illustreert dat bos weer wordt gewaardeerd. Bos en bomen kunnen veel toevoegen in Nederland. We hebben in coronatijd gemerkt hoe belangrijk het is om een ommetje te maken door het bos, het is een plek waar je je even alleen waant. Maar de bos- en boomstructuren vormen ook een belangrijk ecologisch netwerk. Dus er moet wat gebeuren.’
De Bossenstrategie kondigt – naast nieuw bos – de terugkeer aan van de typisch Nederlandse houtwallen, hagen en boomsingels. De karakteristiek van het landschap moet zo worden hersteld. Dat klinkt landschapshistoricus Edwin Raap als muziek in de oren.
‘Tijdens de ruilverkaveling zijn veel landschapselementen uit het boerenland verdwenen. De Bossenstrategie biedt de mogelijkheid om die voor een deel weer te herstellen. Het landschap wordt daarmee weer meer aangekleed. Dat is ook gunstig voor de flora en fauna. Die landschapselementen vormen belangrijke verbindingen voor de biodiversiteit.’

Boerenkennis

Maar waar zet je die bomen neer als zo’n beetje elke vierkante meter in Nederland is geclaimd? De komst van bossen gaat ten koste van landbouwgrond. Maar de landschapselementen bieden uitkomst, stelt Strootman. ‘Als je op grote schaal houtwallen aanplant, dan kost dat maar weinig landbouwgrond én het draagt bij aan de kwaliteit van het landschap. Zet die houtwallen en boomsingels om landbouwkavels en compenseer de boeren voor hun productieverlies.’
Ook Raap ziet goede mogelijkheden voor landschapselementen op landbouwgrond. De vakkennis van de boeren kan daarbij van nut zijn. ‘De boeren kunnen beheerder worden van deze houtwallen en hagen. Bij grote oppervlakten bos moet je dat beheer organiseren – bij landbouwgrond zorgen de boeren daarvoor.’
De Vereniging Nederlands Cultuurlandschap voegde de daad bij het woord. In de Ooijpolder bij Nijmegen brachten ze houtwallen, singels en hagen terug op landbouwgrond. Zij laten zien hoe het kan, zegt Strootman. ‘Ze hebben het daar slim gedaan. De vereniging heeft voor dertig jaar zakelijke overeenkomsten gesloten met boeren voor het aanplanten en beheren van hagen. Het ziet er na een paar jaar al fantastisch uit.’
Raap kent het project in de Ooijpolder goed. ‘Als er voldoende geld beschikbaar is, dan is er veel mogelijk. Voor dit project in de Ooijpolder kregen ze geld van de Postcodeloterij. Dan kan je het serieus aanpakken.’

Goed doordacht ontwerp

Toch betekent het succes van de Ooijpolder niet dat dit initiatief over heel Nederland moeten worden uitgerold. Janse legt uit hoe belangrijk het is om per regio een visie te hebben.
‘Je moet goed kijken naar de landschapstypologie. Is het van oorsprong een besloten landschap, of is het meer een coulissenlandschap? In het hoge noorden en rond de Waddenzee heb je een jong kleilandschap dat heel open is. Daar kan je de erven aanzetten met bomen, maar dan is het ook klaar. Daar verder niets met bos te doen is ook een goede keuze.’

‘Als je als Rijk de regie neemt, dan krijg je meer samenhang en verbinding van opgaven’
– Edwin Raap

Berno Strootman, Jan Janse en Edwin Raap in het Diemerbos in Amsterdam, een in de jaren negentig door Staatsbosbeheer aangelegd bos. | Foto Els Zweerink

‘Het voedselbos geeft de andere gewassen beschutting, waardoor de boer meer opbrengst heeft’
– Jan Janse

Een boer in zijn voedselbos. | Foto Staatsbosbeheer

De 37.000 hectare aan bomen uit de Bossenstrategie hoeven dus niet evenredig te worden verdeeld over het land. Naast een heldere visie is een goed doordacht ontwerp noodzakelijk, zegt Strootman. ‘Je moet een goed plan hebben, landschapseigen en passend in het landschap. Het risico bestaat namelijk dat we allerlei overhoekjes vol zetten met bomen zoals tijdens de ruilverkavelingen veel is gebeurd. Dan krijg je een rommelig landschap. Daarmee bewijs je de landschapskwaliteit juist géén dienst. Het is heel belangrijk om aan te sluiten bij de kwaliteiten van landschappen en dus ook om weidsheid te respecteren.’
Wat Raap betreft wordt een weloverwogen ontwerp als voorwaarde opgenomen bij de subsidieverlening. ‘We moeten geen rare bomen op rare plekken neerzetten. Er moet goed worden nagedacht over een beoordelingskader; als we keuzes en een ontwerp maken, moeten we zorgen dat die kloppen.’

Bewandelbaar platteland
Om de samenhang tussen de verschillende landschappen te behouden, ziet Janse een belangrijke rol voor de provincies en het Rijk. ‘Ook provincies moeten een visie hebben. We moeten ons niet laten beperken door een provinciale of gemeentegrens. Zo is Cuijk heel enthousiast over de aanleg van landschapselementen terwijl de buurgemeente Boxmeer daar helemaal niet mee bezig is. Dat kan betekenen dat de aanplant van bomen ophoudt bij de gemeentegrens. Dat is raar, want het is één landschap.’

Onderdeel van zo’n visie moet zijn dat het landschap weer toegankelijk wordt, vindt Strootman. ‘Een bewandelbaar platteland vinden veel mensen aantrekkelijk. Dat kan je met de Bossenstrategie stimuleren. Je kunt recreatieve routes over boerenland koppelen aan die nieuwe landschapselementen. De terugkeer van dorps- en stadsbossen kan daaraan bijdragen.’
Tijdens de Tweede Wereldoorlog is er veel bos gekapt en gebruikt als brandhout. Om na de oorlog in de recreatiebehoefte te voorzien werd op enkele plekken bos terug geplant in de vorm van dorpsbossen, vertelt Janse. ‘Als Staatsbosbeheer hebben we gezegd dat ieder dorp recht heeft op bos binnen vijfhonderd meter van de dorpsrand. Maar zelfs in bosrijk Drenthe voldoet de helft van de dorpen daar niet aan – terwijl er een enorme recreatiebehoefte is. Alleen in Groningen en Zeeland staan nog veel dorpsbossen.’
Raap onderstreept het belang om een bos te hebben op fietsafstand. ‘In het weekend pakken we de auto en gaan we met z’n allen tegelijk naar hetzelfde plekje. Grote bossen, zoals de Veluwe, raken overbelast. Dat hebben we ervaren tijdens de coronapandemie. We moeten weer bos gaan aanplanten bij stads- en groeikernen.’

Ministerie van Ruimte
Die nieuwe dorps- en stadsbossen moeten gecombineerd worden met andere grote opgaven zoals woningbouw. Als rijksadviseur schetste Strootman samen met zijn collega’s een perspectief voor de toekomst van ons land in ‘Panorama Nederland’.

Een houtwal naast een akker in Eerde. | Foto Edwin Raap

Alle grote opgaven moeten met elkaar worden verbonden, is zijn onverbiddelijke betoog. ‘Nederland is een vol land. En we hebben enorme opgaven. We willen een miljoen woningen bouwen en de landbouw verduurzamen. We hebben een flinke kluif aan de stikstofopgave en de energietransitie – én we moeten dringend aan de slag met de doelstellingen uit de Kaderrichtlijn Water. Je kunt al die opgaven niet los van elkaar zien. Je móet ze combineren: budgetten verbinden en ze samen nemen in één ontwerp. Anders kom je er gewoon niet uit en bovendien kun je zo maximaal rendement halen uit het geïnvesteerde gemeenschapsgeld.’
Raap ziet nog weinig aanzetten tot zo’n integrale aanpak. ‘We roepen al een paar jaar dat er veel op ons af gaat komen. Maar er wordt vooralsnog alleen gepraat. Je ziet overal zonnevelden en windturbines de kop opsteken. Maar het grote verhaal erachter – een ruimtelijke visie op de energietransitie – ontbreekt.’
Het gebrek aan een heldere visie kan de realisatie van de Bossenstrategie in gevaar brengen, zegt Strootman. Hij pleit daarom voor een ministerie van Ruimte. In zijn laatste advies als lid van het College van Rijksadviseurs pleitte hij daarvoor. ‘Het Rijk en de provincies moeten echt meer visie en regie ontwikkelen. Daar hebben wij ook als rijksadviseurs voor gepleit. Als het net zo gaat met de bossen als met de energietransitie, dan gaan we er niet uitkomen.’
Raap beaamt: ‘Als het Rijk de regie neemt krijg je meer samenhang en verbinding van opgaven. Dat doet recht aan de kwali-

Waar zijn onze bomen gebleven?
Vergeleken met honderd jaar geleden is het Nederlandse landschap behoorlijk kaalgekapt. Aan landschapshistoricus Edwin Raap de vraag wat er is gebeurd met het landschap van onze overgrootouders. ‘Ons landschap is altijd in ontwikkeling. Het verandert omdat we steeds weer nieuwe eisen stellen aan onze omgeving. De topografische bossenkaart van begin vorige eeuw toont een afwisselend landschap met landschapselementen zoals boomsingels en houtwallen. Ik word vaak als een romanticus weggezet als ik zeg dat het landschap toen zó mooi en zó divers was. Maar veel boeren hadden een karig bestaan. De landbouwkavels waren veel te klein. Na de landbouwmechanisatie werd die krapte nog nijpender. Het schoot niet op om met een tractor een klein perceel te bewerken. Dus er moest schaalvergroting plaatsvinden door kavels opnieuw te verdelen. Voor de ruilverkaveling zijn ongelooflijk veel beplantingen verwijderd en dat heeft tot een heel ander landschap geleid. In de omgeving van Staphorst is voor een afstand van Amsterdam tot Teheran aan boomsingels weggehaald, zo’n vijfduizend kilometer. Daarvoor in de plaats kwam overwegend prikkeldraad. Na de Eerste Wereldoorlog was dat in grote hoeveelheden voorhanden. Het bleek een goedkoop en ruimtebesparend alternatief voor de beplantingen – maar het was de dood in de pot voor de boomsingels en de houtwallen.’

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een groot aantal topografische kaarten en documenten van de landschapsgeschiedenis van Nederland. Raadpleeg de site van de RCE voor je eigen regio.

teiten van het Nederlands landschap. Als iedereen maar wat gaat doen, dan krijg je hagelslag.'
Janse onderschrijft het risico van een versnipperd landschap zonder centrale visie, maar wacht die discussie niet af. Namens Staatsbosbeheer is hij al begonnen met de uitvoering van de Bossenstrategie. 'We beginnen waar de financiering op orde is. Ik ben nu bezig met de gemeente Venlo om een windbos te creëren. Op een plek waar voorheen een kassencomplex stond, kunnen we bossen aanplanten die daar van oorsprong voorkwamen. Dat combineren we met vijf windturbines. Met de opbrengst van deze windmolens kunnen we twintig hectare bos in stand houden.'

Nieuw verdienmodel

De ambities van de Bossenstrategie zijn groot, maar de middelen zijn bescheiden. Strootman vraagt zich hardop af hoe serieus het beleidsvoornemen is. 'De Bossenstrategie is veelbelovend, maar als je in korte tijd 37.000 hectare bomen en bossen erbij wilt planten, dan moet daar voldoende financiering voor zijn, anders wordt het een loos verhaal. Opnieuw: als je de Bossenstrategie als een zelfstandige opgave blijft zien, is dat veel kostbaarder dan als je budgetten slim aan elkaar koppelt. Zo komt er nu om de stikstofcrisis te beteugelen veel geld vrij van het Rijk.'
Raap wijst ook op de noodzakelijke herstructurering van de landbouw. 'We weten dat het huidige landbouwsysteem een keer ophoudt. Dus er moet een nieuwe manier van boeren worden gevonden met een nieuw verdienmodel.'
Specifiek noemt Raap daarbij agroforestry, een mengvorm van landbouw en bosbouw waarbij bomen en struiken geïntegreerd worden met de teelt van gewassen. Hoewel zoiets per landschapstype moet worden bekeken en daarvoor ontwerpend onderzoek nodig is, vindt ook Strootman dit veelbelovend, ook voor de realisatie van de Bossenstrategie.
'Agroforestry is een andere manier van voedselproductie met bijvoorbeeld permaculturen en voedselbossen. Dat kan veel betekenen voor de stikstofopgave, voor het vastleggen van CO_2 en voor het bevorderen van de biodiversiteit. Bovendien zijn er veel minder kunstmest en bestrijdingsmiddelen nodig dan bij de reguliere landbouw.'

Winderige hoek

Staatsbosbeheer zoekt boeren die natuurintensieve landbouw willen bedrijven en bos willen inzetten. Volgens Janse kan die keuze lucratief uitpakken. 'We proberen afspraken te maken met pachters en boeren die grenzen aan onze natuurgebieden. Zo is er een boer op Goeree Overflakkee met een intensief landbouwbedrijf die biologisch boert en met strokenteelt werkt. In een winderige hoek heeft hij op een aantal stroken een voedselbos aangelegd. Het bos geeft de andere gewassen beschutting, waardoor hij een hogere opbrengst heeft.'
Het zijn hoopgevende initiatieven, maar vooralsnog kleinschalig. En de tijd tikt door. De Bossenstrategie valt of staat bij een slimme uitvoering met regie, visie en voldoende geld. Strootman: 'Anders blijft het bij goede intenties.'

Merel Uildriks is journalist.

Akker met bos in het Leersumseveld. | Foto Staatsbosbeheer

'Zet houtwallen en boomsingels om landbouwkavels en compenseer boeren voor hun productieverlies'
– Berno Strootman

Edwin Raap is landschapshistoricus. Hij werkt voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en is netwerker bij het programmabureau Erfgoed Deal.

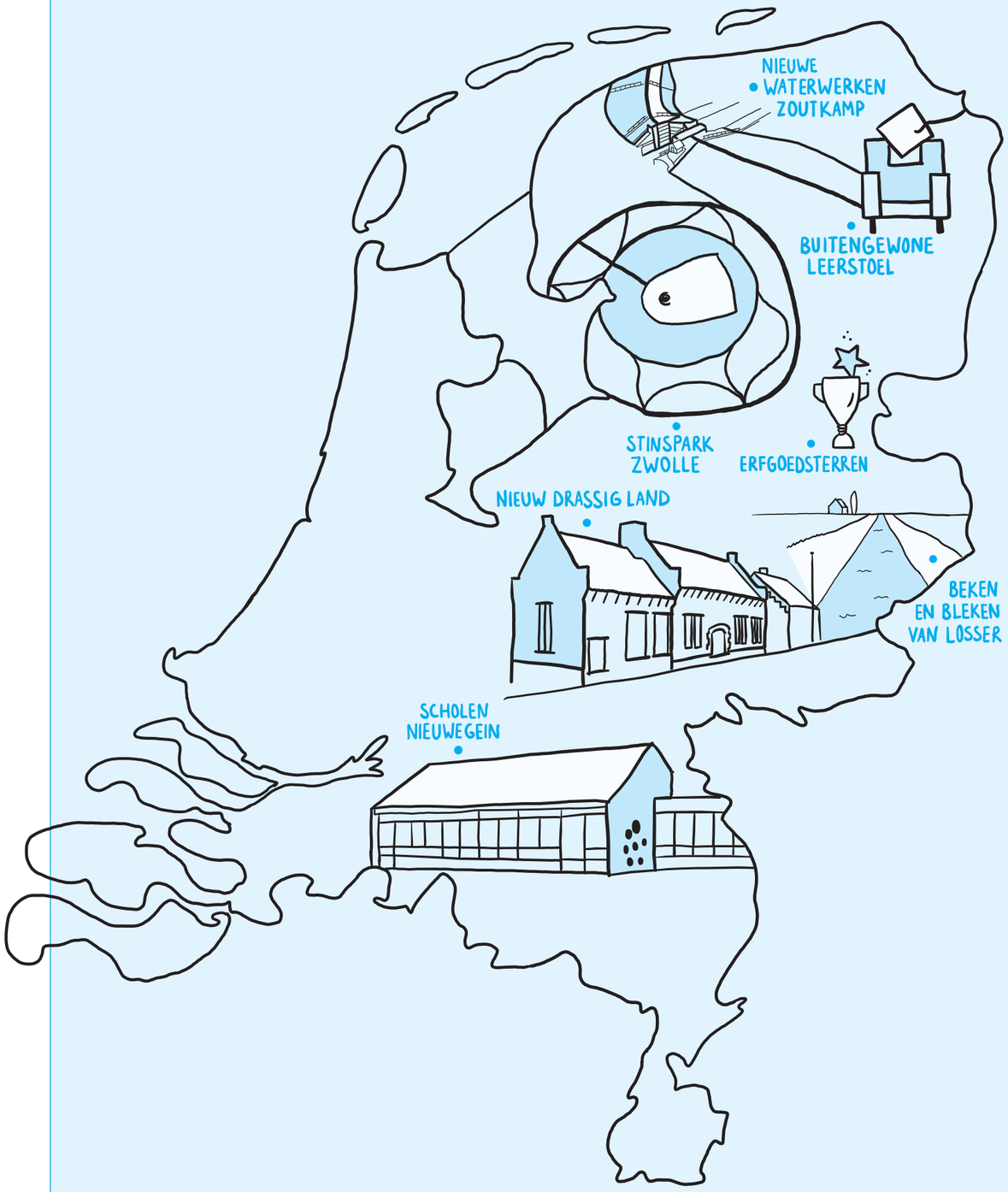
Jan Janse werkt als landschapsarchitect bij Staatsbosbeheer. Hij is betrokken bij de uitvoering van de Bossenstrategie.

Berno Strootman is landschapsarchitect en directeur van Strootman Landschapsarchitecten. Hij bracht als rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving een advies uit aan het ministerie over de Bossenstrategie: 'Landschap versterken met bos' (2020).

Foto Els Zweerink

Kansen voor Erfgoed Deal-projecten in de rafelranden van de stad. Keet bij koffietent Stoomo13 in de Tilburgse Spoorzone. | Foto Dolph Cantrijn/Hollandse Hoogte

Tekening **Patricia van Ling**

De projecten uit de derde ronde van de Erfgoed Deal

De Erfgoed Deal zet zich in voor de combinatie van ruimtelijke transitieopgaven en erfgoed, en realiseert daartoe voorbeeldprojecten op het gebied van klimaatadaptie, energietransitie en duurzaamheid, en stedelijke groei en krimp. Deze voorbeelden leiden naar een 'nieuwe standaard' van ruimtelijke ontwikkeling waarin erfgoed en transitie samen worden aangepakt. Dit jaar zijn weer zeven projecten geselecteerd voor ondersteuning door de Erfgoed Deal.

De Erfgoed Deal is opvallend populair. De stuurgroep onder leiding van Michiel Scheffer constateert dat er voldoende animo is voor de Erfgoed Deal en dat het portfolio naar tevredenheid is aangevuld met zeven interessante projecten. Deze projecten liggen voor in dit projectenkatern.
Drie projecten hebben als thema klimaat. In 'Beken en Bleken' in Losser en 'Nieuw Drassig Land' in de polder Nijbroek wordt erfgoed ingezet om wateroverlast en droogte tegen te gaan. In Losser gebeurt dit in de gebouwde omgeving (dorpscentrum) en in Nieuw Drassig Land in het buitengebied (een middeleeuwse polder). In het project 'Zoutkamp' steekt het Waterschap Noorderzijlvest zijn nek uit om erfgoed tot leidend principe aan te wijzen voor de waterveiligheidsopgave. De keuze voor de 'erfgoedvariant' – een nadrukkelijke wens van de bewoners – zorgt ervoor dat een fout uit het verleden wordt hersteld, bewoners en waterschap elkaar weten te vinden en dat de identiteit van Zoutkamp als dorp achter de dijk weer beleefbaar wordt.
Er zijn twee stedelijke projecten. Het project 'Stinspark' in Zwolle transformeert een veldje in een wijk met een rijk verleden tot een stadspark met allure, en het project 'Schoolgebouwen Nieuwegein' maakt een integrale aanpak van schoolgebouwen uit de post '65-periode waar. We sluiten dit katern af met twee kennisprojecten. 'Erfgoedsterren' is een prijsvraag rondom erfgoed in Overijssel en we zijn de trotse medefinancier van de buitengewone leerstoel Cultureel Erfgoed & Participatieve Ruimtelijke Ontwikkeling (CEPRO) aan Wageningen University & Research (WUR).

De Erfgoed Deal kan ook al de eerste resultaten oogsten. Zoals in de gemeente Sittard, een project uit de eerste ronde, waar het klimaatadaptief maken van het centrum aanslaat: een deel van het centrum is door herstel van historische structuren minder aangetast door de recente overstromingen. En Weert, waar een teruggebracht historisch stadspark nu al de hittestress tempert voor met name ouderen die rond dat park wonen. We merken dat door de inzet van middelen van de overheid en de bijdrage vanuit gemeenten en provincies, de uitvoering snel in gang gezet kan worden.
Dat levert werkgelegenheid op en vertrouwen. Andere partijen stappen sneller in als de overheid meedoet en zo ontstaat een vliegwieleffect.

Nieuwe projecten dienen zich al aan. Zo onderzoeken we samenwerking met het programma 'gasloos bouwen' en het programma 'Regionale Energie Strategie'. Ook voeren we gesprekken om Erfgoed Deals te combineren met Citydeals, Greendeals of Regiodeals. Tot slot voeren we gesprekken met corporaties over behoud en tegelijk verduurzaming van bijzondere wijken.

Marjorie Verhoek, programmaleider Erfgoed Deal.

Andere partijen stappen sneller in als de overheid meedoet en zo ontstaat een vliegwieleffect

| Door **Judith Willemsen, Alfons Hams, Lotte Zaaijer** en **Leon Sebregts**

Schoolgebouwen Nieuwegein

Oude school als erfgoed van de toekomst

Nieuwegein bestaat een halve eeuw en dat betekent dat veel scholen uit de beginperiode van de gemeente aan vernieuwing toe zijn. De gemeente onderzoekt of de gebouwen te behouden zijn en aan te passen aan de eisen van de huidige tijd.

De gemeente Nieuwegein heeft als ambitie dat elk kind les moet krijgen in een modern, kwalitatief goed onderwijsgebouw. Een gebouw waar ruimte is voor innovatie, waar meerdere functies worden samengebracht onder één dak, met een groen schoolplein met bomen en planten. De gebouwen moeten groei en krimp kunnen opvangen, energieneutraal zijn en klimaatadaptief. De huidige, verouderde gebouwen worden nu opnieuw bekeken, in samenhang met de omgeving, met respect voor de beleving van gebruikers en omwonenden en voor de historie van het gebouw.

Verspilling

Judith Willemsen, programmamanager Maatschappelijk Vastgoed, vertelt over de aanpak van de gemeente. ‘Een aantal jaren geleden hebben we een haalbaarheidsstudie laten uitvoeren voor onze schoolgebouwen. De vraag was of we konden renoveren of beter konden kiezen voor vervangende nieuwbouw. Toen leek nieuwbouw de beste optie. Inmiddels is de markt veranderd en is het vervangen van de gebouwen door nieuwbouw door de stijgende bouwkosten erg kostbaar geworden – nog afgezien van de verspilling die het natuurlijk is om al die gebouwen te slopen.’

Ook omwonenden zaten niet te wachten op sloop van de schoolgebouwen. Ze waren juist tevreden over de school in hun leefomgeving. Gebruikers zagen ook niet altijd de meerwaarde van nieuwbouw, vertelt Willemsen: ‘Ze waren gehecht aan de ruimtelijke opzet van de scholen, de lichte ruimtes en de patio’s en vroegen zich af wat ze terugkregen met de huidige huisvestingsnormen.’

De gebouwen kampten vooral met problemen in het binnenklimaat en de verrommeling van het gebouw – tekortkomingen die meestal wel op te lossen moeten zijn zonder de gebouwen te slopen. Daarmee kwam de keuze voor renovatie of zogenoemde vernieuwbouw steeds meer in beeld.

Behoud van de scholen is ook belangrijk voor de buurt. Immers, deze jarenzeventigscholen in Nieuwegein en in andere groeikernen, zijn gelijktijdig met de omringende bebouwing gerealiseerd. De scholen en de woningen zijn samen één stedenbouwkundig ontwerp en lopen naadloos in elkaar over. De scholen hebben een markante plek in het hart van de woonwijken. Ze zijn daardoor een vertrouwde plek voor de bewoners, waarvan generatie op generatie op ‘hun’ buurtschool zat.

Genuanceerd financieel beeld

De kwaliteit van vernieuwbouw moet gelijk zijn aan die van nieuwbouw, met een levensduur van minimaal veertig jaar. Naar elke school wordt uitgebreid onderzoek gedaan en een plan gemaakt voor instandhouding, vernieuwbouw en nieuwbouw. Ieder schoolgebouw wordt afzonderlijk beoordeeld, want het ene gebouw kan met minimale ingrepen nog een aantal jaren mee, bij een andere school is groot ingrijpen noodzakelijk. Zo ontstaat ook financieel een genuanceerd beeld. Doel is om voor elke school een plan voor vernieuwing te maken en dit uit te zetten in een planning voor de komende twintig jaar.

Het adviesbureau bbn kreeg via een aanbesteding opdracht om de scholen in Nieuwegein te onderzoeken. Voor deze integrale opgave formeerde bbn een team met architecten, erfgoeddeskundigen en bouwtechnisch adviseurs.

Lelijk, truttig, zielloos

‘Voor de scholen in Nieuwegein, maar ook voor post ’65-

Kinderen spelen in de zandbak bij de Beatrixschool in de Nieuwegeinse wijk Wijkersloot. | Foto Stichting Fluenta

Interieur van de Beatrixschool. De speelkeuken voor de onderbouw is een typisch jarenzeventigdetail. | Foto Leon Sebregts

Partners in het onderzoekstraject

Bij dit omvangrijke onderzoek riep de gemeente Nieuwegein in de voorfase de steun in van Stichting Mevrouw Meijer. De stichting liet de gemeente zien dat vernieuwbouw een reëel alternatief is voor sloop en nieuwbouw. Het bureau bbn is uitvoerder van de opdracht en doet dit samen met een architect, erfgoedspecialisten en installatieadviseurs. De opgave voor vernieuwing van scholen is groter dan alleen Nieuwegein. Kennis delen is dan ook een belangrijk thema. De gemeente kan hierbij rekenen op de expertise van Ruimte OK en Bouwstenen voor Sociaal die meedenken en opgedane kennis ook weer delen met anderen.

Forse opgave

Nieuwegein heeft een flink aantal scholen en sportaccommodaties die binnen nu en twintig jaar voor vernieuwing in aanmerking komen. Daarbij gaat het om vijf schoolcomplexen en drie losstaande scholen in het primair onderwijs, drie scholen in het voortgezet onderwijs en vijf gymzalen.

Het merendeel van deze gebouwen is in de jaren zeventig gebouwd en inmiddels veertig tot vijftig jaar in gebruik. Als al deze gebouwen worden vervangen voor nieuwbouw, betekent dat een enorme investering voor Nieuwegein. Met dit onderzoek hoopt de gemeente haar hoge ambities haalbaar én betaalbaar te maken.

erfgoed in het algemeen, komt het onderzoek geen moment te vroeg', vertelt wethouder Onderwijs en Maatschappelijk Vastgoed Jan Kuiper. 'Veel van onze toekomstige monumenten zijn inmiddels gesloopt of onherstelbaar verminkt. De onverschilligheid bij de omgang met jong erfgoed komt door de lage waardering voor dit type erfgoed. Mensen vinden het al snel lelijk, truttig en zielloos. En dat terwijl de geschiedenis haar werk nog niet heeft kunnen doen.'
De door bbn aangetrokken architect, Alfons Hams van Spring Architecten, bedacht een concept waardoor de waarde van de schoolgebouwen behouden blijft en ze toch vernieuwd kunnen worden. 'Eigenlijk is dit soort scholen ontworpen als een soort miniversie van een stad. Lokalen zijn gegroepeerd rondom patio's en verdeeld in leeftijdsgroepen. Die hadden eigen speelplaatsen en entrees, maar kwamen samen in de gemeenschappelijk ruimtes. De gebouwen uit deze periode zijn door hun opzet uit te breiden met behoud van de architectonische structuur. De gebouwtypologie leent zich er zodoende voor oog te houden voor de cultuurhistorische waarde en tegelijkertijd toch de stap naar eigentijds onderwijs te maken.'

De Schakel en Beatrixschool in de Nieuwegeinse wijk Wijkersloot. | Foto Leon Sebregts

Een school in de Nieuwegeinse wijk Wijkersloot. De structuralistische ontwerpideologie is zichtbaar aan de opbouw in blokvormen met platte daken en de aandacht voor 'licht, lucht en ruimte'. | Foto Maartje Kuperus

Visie voor het erfgoed
Om de ambitie rond het behoud van het erfgoed concreet te maken, heeft de gemeente Nieuwegein een overkoepelende erfgoedvisie opgesteld. Kern van deze visie is dat het gaat om het 'verbinden met verhalen'. Erfgoed is niet alleen een zaak van wetten, regels en ruimtelijke ordening, maar kan bijdragen aan het verbinden van inwoners, bezoekers en ondernemers met de stad. De vernieuwingsopgave van de schoolgebouwen is hier een vertaling van.
Wethouder Kuiper is enthousiast over de plannen rond de toekomst van de schoolgebouwen en de aanpak van de gemeente. 'Het erfgoed benaderen vanuit de potentie om te transformeren naar de wensen van deze tijd levert kennis op – ook in relatie tot de visie op de architectuur en stedenbouw van de omliggende wijk. Wij willen met ons onderzoek aantonen dat de opgave om de scholen te vernieuwen op een andere manier kan dan door sloop en nieuwbouw – en zo een inspiratiebron zijn voor andere jonge gemeenten die voor dezelfde opgave staan.'

Jan Kuiper is als wethouder verantwoordelijk voor de opgave van maatschappelijk vastgoed. Judith Willemsen is als programmamanager Maatschappelijk Vastgoed kartrekker voor de vernieuwingsopgave. Alfons Hams, architect bij Spring, is door het bureau bbn ingehuurd om voor alle scholen een plan te maken. Lotte Zaaijer en Leon Sebregts zijn als erfgoeddeskundige betrokken bij het beoordelen van de gebouwen op erfgoedwaarde.

'Dit soort scholen is ontworpen als een soort miniversie van een stad'

Gezicht op de rijksmonumentale Hunsingosluis in Zoutkamp vanaf het water. | Foto Tirzah Schnater

| Door **Géanne Kremer-Oosterhuis**

Nieuwe Waterwerken Zoutkamp

Tweede leven voor vervallen sluis

Hoe houden we droge voeten in tijden van klimaatverandering? Voor die vraag staat ook Waterschap Noorderzijlvest. In het Groningse dorp Zoutkamp (gemeente Het Hogeland) ligt de oplossing in het vergroten van de pompcapaciteit van het gemaal H.D. Louwes, gecombineerd met het ophogen van de dijken. De vervallen monumentale Hunsingosluis krijgt in die plannen een tweede leven. Een gesprek met Eddi Ottens, omgevingsmanager bij het waterschap, en Jurriaan Hillerström, architect bij Next architects, beide nauw betrokken bij de plannen voor Zoutkamp.

De parel van het project is de Hunsingosluis, een in onbruik geraakte keersluis die nieuw leven wordt ingeblazen en tevens van een gemaal wordt voorzien. De sluis, oorspronkelijk een zeesluis, was werkloos geworden nadat de Lauwerszee in 1969 was afgedamd en Zoutkamp daarmee zijn toegang naar de Waddenzee was kwijtgeraakt. De Hunsingosluis raakte sterk in verval.
Het plan om de sluis weer een rol te geven in het watersysteem, nu als schutsluis voor de pleziervaart, is een flinke puzzel – het monumentale bouwwerk moet in zijn nieuwe functie immers wel voldoen aan de huidige eisen voor veiligheid en duurzaamheid. Eddi Ottens, omgevingsmanager bij Waterschap Noorderzijlvest herinnert zich het vele overleg met onder andere de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Monumentencommissie van de gemeente Het Hogeland: ‘Het is best uitdagend om van een rijksmonument weer een werkend monument te maken. Het werd duidelijk dat de nieuwe elementen [zoals het gemaal, red] aan de Lauwersmeerzijde van de Hunsingosluis moesten komen. Voorop staat dat het geheel een rustig beeld blijft, een hedendaags sluisensemble dat past bij Zoutkamp, en het monumentale karakter blijft behouden. Gelukkig is iedereen zich ervan bewust dat niet alles letterlijk hetzelfde kan blijven.’
Jurriaan Hillerström, architect bij Next architects legt uit dat er keuzes gemaakt moesten worden voor het gemaal. ‘Een laag gebouw doet minder inbreuk op het beeld, maar stelt ook eisen aan het type pompen. Het zijn belangrijke keuzes die in dit geval ondergeschikt waren aan het behoud van de Hunsingosluis. Toch verstoppen we het gemaal niet. Het is een nieuwe laag in de geschiedenis van deze plek. Een plek waar de bewoners straks weer trots op kunnen zijn.’

‘Vanuit het dorp kwamen suggesties hoe we de combinatie van sluis en gemaal konden uitvoeren’

Functie binnen het dorp
De plannen voor Zoutkamp zijn het resultaat van een langdurig proces waarin tal van betrokkenen hun stem hebben kunnen laten horen. Ottens: ‘Vanaf de start van het proces hebben we als waterschap contact gezocht met andere partijen, waaronder de provincie Groningen en gemeente Het Hogeland. Na de eerste verkenningen hebben we gesproken met allerlei mensen die betrokken zijn bij Zoutkamp en omgeving: overheden, bewoners, Dorpsbelangen, watersporters, ondernemers en maatschappelijke organisaties.’
Op basis van die gesprekken en de waterveiligheidsopgaven zijn planvarianten uitgewerkt. De meeste steun vanuit het dorp ging uit naar de variant waarin het historisch erfgoed (de Hunsingosluis en de oude zeedijk) weer een functie krijgt binnen Zoutkamp – en wat weer iets van het gevoel van Zoutkamp als vissersdorp achter de dijk terugbrengt. Die erfgoedinclusieve variant wordt de komende jaren verder uitgewerkt.
Hillerström vertelt over de studie naar de ombouw van de vervallen keersluis naar werkende schutsluis. ‘De nieuwe kolk sluit aan op het metselwerk van het monument. Een set bestaande deuren van de oude sluis gaat dienstdoen in de schutsluis. Daarmee is het onderhoud op lange termijn ook geborgd. Het inpassen van nieuwe infrastructuur in een monument is complex. Door de nieuwe gemaal- en sluisfunctie voegen we aan het monument een nieuwe laag toe. Het geheel moet straks goed voelen voor de inwoners van het dorp.’

Koppelkansen
De plannenmakers moesten met frisse blik naar het sluisproject kijken – zoals 150 jaar geleden mag nu immers niet meer gebouwd worden. Gaandeweg bleek dat die frisse blik op de oude sluis ook andere kansen blootlegde.

Luchtfoto van de Hunsingosluis in Zoutkamp en het achterland. | Foto Waterschap Noorderzijlvest

Omgevingsmanager bij Waterschap Noorderzijlvest Eddi Ottens aan het woord tijdens een rondleiding in Zoutkamp. | Foto Waterschap Noorderzijlvest

Zo werd in het beeldkwaliteitsplan gekeken hoe verschillende opgaven met elkaar in verband kunnen worden gebracht: zogenaamde koppelkansen. Architect Jurriaan Hillerström geeft daar een voorbeeld van: ‘De provincie heeft de aanpak van een drukke verkeerssituatie als koppelkans ingebracht. Doordat we binnen het project ook de verkeersveiligheid van fietsers verbeteren kregen we meer steun van de dorpsbewoners voor de plannen.’ Ook is samen met alle betrokkenen een waardenkaart voor het gebied gemaakt: wat zijn waardevolle routes en plekken? ‘Van alles kwam naar voren, van de dijkdoorgang, het water en de haven tot aan fietsroutes toe’, herinner Hillerström zich. ‘Ook kwamen vanuit het dorp suggesties hoe we de combinatie van sluis en gemaal uit konden voeren.’ Duidelijk werd dat de karakteristieke coupure door het massieve dijklichaam van de voormalige zeedijk de basis moest zijn voor het plan en de beleving – een nieuwe blikvanger van Zoutkamp, zowel vanaf land als water. Het combineren van deze opgave met tien geïnventariseerde koppelkansen mondde vervolgens uit in het ontwerpproject Nieuwe Waterwerken Zoutkamp.

Toeristen en dagjesmensen
Samen met landschapsarchitectenbureau H+N+S is voor het ontwerp een integrale visie ontwikkeld. De koppelkansen voegen beleving toe aan het waterveiligheidsproject en versterken de lokale economie van Zoutkamp. Zo zullen toeristen en dagjesmensen afkomen op de cultuurhistorie rond de waterwerken en op de verbeterde recreatieve infrastructuur: wandel- en fietspaden, aanlegsteigers, vaarroutes en een fietsbrug over de Reitdiepsluis.
Ook de promotie van het dorp Zoutkamp is een onderdeel van het project, in samenwerking met het Visserijmuseum en de Stichting promotie Waddenland. Eddi Ottens benadrukt dat er veel energie is gestoken om de bevolking goed te betrekken bij het project. Veel Zoutkampers stonden eerst wat wantrouwig tegenover de overheden met hun grote plannen. Daar hebben ze geen goede ervaringen mee, na de grote veranderingen voor het dorp van de afsluiting van de Lauwerszee eind jaren zestig, die over hun hoofden heen werd besloten. Ottens: ‘We moesten eerst het vertrouwen van het dorp terugwinnen. We hebben steeds open kaart gespeeld en tegelijk laten zien dat er nu een unieke kans ligt om allerlei knelpunten in het dorp aan te pakken. Met name doordat we de waterveiligheidsopgave konden verbreden met de koppelkansen kwam er makkelijker geld beschikbaar, van de overheid en ook bijvoorbeeld van de Erfgoed Deal, het Nationaal Programma Groningen en het Waddenfonds.’

Verhaal delen
Het project is nog in ontwikkeling en nieuwe partijen haken aan met eigen projecten, bijvoorbeeld voor woningbouw langs het kanaal. Ottens: ‘De dorpsbewoners waarderen het dat er nu naar hen geluisterd wordt. Samen werken in een gebied, in constante afstemming – dat is wel iets nieuws dat mensen hier soms niet gewend zijn.’
Voor het waterschap was de Hunsingosluis lange tijd geen onderdeel meer van het watersysteem. Nu wordt de sluis echter weer een belangrijke verbinding. Natuur, recreatie, toerisme en verkeer komen samen in dit knooppunt. Ottens: ‘Het project biedt een mooie kans om dit erfgoed voor de toekomst te bewaren: erfgoed niet als last, maar als kans! Dat verhaal willen we graag delen. We zijn nog niet eens gestart met de uitvoering maar krijgen nu al groepen op bezoek. Ook als we straks de plannen uitvoeren, laten we anderen graag delen in onze ervaringen.’

Géanne Kremer-Oosterhuis is communicatieadviseur bij waterschap Noorderzijlvest. Zij schreef dit artikel in samenwerking met Team Communicatie van het waterschap.

Het verdriet van Zoutkamp
Zoutkamp, ooit een trots en welvarend Gronings vissersdorp, is sinds de afdamming van de Lauwerszee in 1969 een dorp aan het Lauwersmeer, op een kwartier rijden van de Waddenkust. Destijds had het dorp drie zeesluizen, de Friesche sluis, de Reitdiepsluis en de Hunsingosluis.
De Hunsingosluis aan het einde van het Hunsingokanaal verloor door de indamming van de Lauwerszee zijn kerende functie. Voor de waterafvoer uit het achterliggende gebied werden gemaal en keersluis H.D. Louwes (1973) gebouwd, verder landinwaarts in Zoutkamp. De monumentale Hunsingosluis verloor daarmee zijn functie en verviel tot een ruïne – tot verdriet van het dorp.
In de nieuwe plannen wordt de Hunsingosluis gerestaureerd en van keersluis omgebouwd tot schutsluis voor de pleziervaart. Naast de sluis komt een nieuw gemaal. De regionale kering in het dorp wordt verlegd naar de voormalige zeedijk. Die oude dijk krijgt weer een waterkerende functie.

| Door **Henry Kranenborg**

Stinspark Zwolle

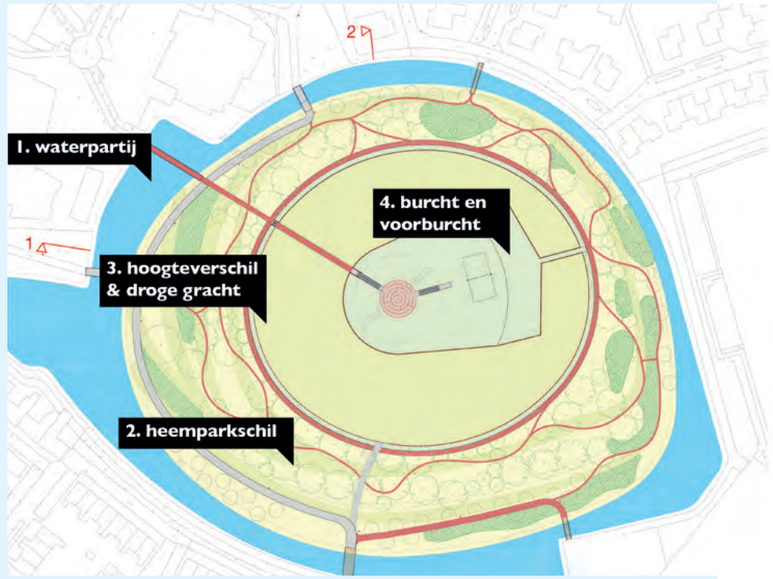
Stads ontmoeten op verdwenen kasteel

Waar ooit kasteel Voorst stond, ligt nu het Stinspark – de locatie is het enige archeologische rijksmonument in de gemeente Zwolle. Bij de gebiedsontwikkeling van het park in de wijk Westenholte bieden het kasteel en zijn verhalen inspiratie voor het ontwerp. Inwoners van de wijk stonden aan de wieg van het plan om de verborgen geschiedenis beleefbaar te maken.

Luchtfoto van het huidige Stinspark. | Foto Strootman Landschapsarchitecten

De verhaallijnen van de plek zijn gevat in een hedendaags ontwerp dat zichtbaar is geënt op het rijke verleden

De plankaart van het ontwerp met daarop de vier schillen: gracht, heemparkschil, droge gracht en hoofdburcht en voorburcht. | Beeld Strootman Landschapsarchitecten

Het Stinspark is een van de locaties waar Zwolle zijn oog op heeft laten vallen om een rol te spelen in zijn verstedelijkingsopgave. Zwolle is een historische stad met een belangrijke regionale centrumfunctie. De verstedelijkingsopgave met een forse groei wordt vooralsnog binnenstedelijk opgelost. Dit vraagt om vitale woonwijken met een aantrekkelijke en verbindende groene openbare ruimte.
In de herinrichting van het Stinspark komen meerdere stedelijke opgaven samen. Het park is op stedelijk niveau een schakel in de stedelijke groenstructuur. Het is een groene stapsteen vanuit het centrumgebied en vanuit de naastgelegen Vinex-wijk Stadshagen naar het buitengebied met onder meer het Nationaal Landschap IJsseldelta. Het park moet een groene openbare ruimte worden die uitnodigt tot bewegen, verblijven en ontmoeten.
En het moet bijdragen aan oplossingen voor de grote transitieopgaven, zoals de gevolgen van klimaatverandering. Het Stinspark biedt bovendien een uitgelezen kans voor een erfgoedinclusief ontwerp, gebaseerd op het verdwenen kasteel Voorst. Stadsarcheoloog van Zwolle Michael Klomp noemt de locatie, die begin jaren tachtig archeologisch is onderzocht, een zeer belangrijke archeologische vindplaats. Klomp is enthousiast over de plannen voor de metamorfose van het Stinspark: ‘Belangrijk onderdeel van het ontwerp is de ruimtelijke-historische structuur die vooral bestaat uit het grachtenstelsel en de indeling in een hoofd- en voorburcht van kasteel Voorst.’

Ontmoeting centraal

Dat er een erfgoedinclusief ontwerp zou komen was aanvankelijk niet vanzelfsprekend. Het eerste plan, in 2015, hield nauwelijks rekening met de historie van de plek en kon daarom niet op draagvlak rekenen. Wijkvereniging Westenholte, Voorst en Frankhuis betrok tal van partijen bij de planvorming: de stadsarcheoloog, de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en de provincie Overijssel, evenals lokale partijen als wijkbewoners, twee nabijgelegen scholen en de kinderopvang, het comité van aanbeveling met leden uit de wijk en de stad en een nazaat van de ridder van Voorst.
Inmiddels was duidelijk geworden dat door de relatie te leggen met de archeologie, en dus de genius loci – oftewel het verhaal van de plek – het plan veel meer kon betekenen dan in de aanvankelijke plannen was voorzien. In opdracht van de wijkvereniging werkte Strootman Landschapsarchitecten samen met beeldend kunstenaar Paul de Kort vervolgens een ontwerp voor de gebiedsontwikkeling uit. Centraal daarbij staat dat het Stinspark een plek moet worden waar kan worden gerecreëerd en waar ontmoeting centraal staat – en waar de historie weer zichtbaar wordt. Hierbij werken de ontwerpers samen met inwoners en overheden om de verhaallijnen van de plek te vatten in een hedendaags ontwerp dat zichtbaar is geënt op het rijke verleden.

Ontwerp met schillen

Het parkontwerp bestaat uit een ruimtelijk kunst- en landschapsontwerp met vier schillen die zijn gebaseerd op archeologisch onderzoek. De resten van het kasteel, een archeologisch rijksmonument, worden hierbij zo veel mogelijk in de bodem behouden. De buitenste schil is de buitengracht. De locatie is aangewezen voor de berging van overtollig water en draagt zodoende bij aan klimaatadaptatie in het kwetsbare Westenholte.
De tweede schil is de ‘heemparkschil’. In deze schil met wandel- en fietspaden wordt groene beplanting toegevoegd. Dit zorgt

mede voor vermindering van hittestress. In deze schil is ruimte voor een dierenweide, jongerenontmoetingsplek, hondenloslooopterrein en theehuis.
De volgende schil verbeeldt de brede slotgracht rond het kasteel – nu als droge gracht, geaccentueerd door een hoogteverschil als overgang met de heemparkschil. Hier is volop ruimte voor spelen, voorstellingen en evenementen.
Ten slotte, het letterlijke en figuurlijke hoogtepunt van het park: het burchteiland met voorburcht en hoofdburcht. De burcht verrijst hier als kunstwerk en iconisch middelpunt op zijn oorspronkelijke plek. Op de voorburcht, waar het dagelijks leven van het kasteel zich afspeelde, komt ruimte voor sport, spel en ontmoeting. Hier ga je naartoe om te ravotten, te klauteren of om lekker te ontspannen.

Verhaal vertellen
Beeldend kunstenaar Paul de Kort en landschapsarchitect Remco van der Togt van Strootman Landschapsarchitecten vatten hun plan als volgt samen: ‘In de bodem van het Stinspark schuilt een bijzonder verhaal, wat op dit moment nog onzichtbaar is, en niet voelbaar. Wij willen met ons ontwerp recht doen aan die geschiedenis. Vanaf de heemparkschil tot aan de kern van de nieuwe hoofdburcht vertellen alle elementen van het park het verhaal. Dat levert een divers park op, met meer ruimte voor water, veel bomen voor schaduw, en bloemen voor een feestelijk voorjaar en bovendien meer insecten.’
Beide ontwerpers benadrukken ook het belang van het ontwerpproces, waar de inmiddels opgerichte ‘Stichting Stinspark, van Voorst tot Verder’ als opdrachtgever intensief bij betrokken was. Linda Bosselaar-Modderkolk, secretaris van de stichting: ‘Met het park wordt een bijzondere plek gecreëerd, waarin kunst en landschap elkaar versterken. Het wordt een plek die de historie van kasteel Voorst zichtbaar maakt en waar Zwollenaren elkaar op verschillende plekken kunnen ontmoeten, kinderen kunnen spelen en er ruimte is voor groen. Als stichting zijn we trots op de samenwerking met verschillende partners. Het stinspark moet een plek worden waar Zwollenaren elkaar kunnen ontmoeten in een omgeving van historie en cultuur.’
De bijdrage vanuit de Erfgoed Deal werkte als een noodzakelijk vliegwiel waardoor deze erfgoedinclusieve gebiedsontwikkeling mogelijk wordt.
In 2022 gaat de uitvoering van start.

Henry Kranenborg is senior beleidsadviseur cultureel erfgoed (monumentenzorg, cultuurhistorie & archeologie) bij de gemeente Zwolle.

Schoolplaat uit het begin van de twintigste eeuw door J.J.R. de Wetstein Pfister.

Groene schakel in groeiend Zwolle
Het Stinspark ligt centraal in de wijk Westenholte, aan de noordwestzijde van Zwolle tussen het Zwartewater en de IJssel. Aan de westzijde van Westenholte liggen het buitengebied met Nationaal Landschap IJsseldelta en natuurgebied De Vreugderijkerwaard. Het park is een groene schakel tussen het centrum van de stad en Vinex-wijk Stadshagen, en het buitengebied.
Door de groei van Zwolle is de wijk steeds meer onderdeel van de stad geworden. Westenholte zelf is het afgelopen decennium ook sterk gegroeid, met onder meer nieuwbouw en een parkzone in het gebied de Noordschil langs de Voorsterweg. De naam van de weg verwijst, net als meerdere delen van de wijk, naar kasteel Voorst. Dankzij nieuwe ontsluitingen, zoals de Rozentunnel naar het aangrenzende Stadshagen en de Westenholter- en Blalobrug naar het centrum van Zwolle, is de wijk stevig verbonden met de stad en regio.

Middeleeuws strijdtoneel
Het kasteel Voorst was het sterkste kasteel in het Oversticht. Het kasteel, gesticht rond 1190 door de heren van Voorst op de rand van een rivierduin, wordt voor het eerst vermeld tijdens de Sallandse opstand in 1224 (Slag bij Harculo) waarbij het werd vernietigd en platgebrand. Rond 1280 werd er een nieuw kasteel gebouwd, dat in 1362 opnieuw werd verwoest, door de bisschop van Utrecht en de steden Zwolle, Kampen en Deventer. Het kasteel had in die dagen een dubbele ringgracht, ringmuren van tachtig voet hoog en twaalf voet dik en een grote toren. Het geheel was voorzien van een ommuurde voorburcht.
Tijdens archeologisch onderzoek in 1981 en 1982 werden tal van vondsten gedaan, waaronder een zwaard, een barnstenen kralensnoer en veel pijlpunten. In de opgravingssleuf werden veel grachten aangesneden waardoor duidelijk werd dat de gracht rond de hoofdburcht maar liefst dertig tot veertig meter breed moet zijn geweest. Rondom de defensieve gracht werd een complex slotenstelsel aangetroffen.
Het kasteel Voorst is naast een belangrijke archeologische vindplaats ook een belangrijke schakel in de regionale en landelijke middeleeuwse geschiedenis. Lokaal stelden de heren van Voorst zich ook op als potentaten en roofridders. Naast de beschuldiging van het in brand steken van Zwolle in 1324 hadden ze ook een conflict met het Zwolse stadsbestuur over een vroege veertiende-eeuwse verbinding tussen de IJssel en de stad.
Bron: Michael Klomp, stadsarcheoloog van Zwolle

| Door **Arend ten Barge** en **Nienke Swierstra**

Beken en Bleken van Losser

Balanceren met water in Twentse schatkamer

Het Twentse Losser kampt al jaren met zowel wateroverlast als de gevolgen van droge perioden. Daar hebben niet alleen bewoners last van, ook het erfgoed heeft eronder te lijden – zoals de Dorpsbleek, een rijksmonument en een van de drie bleken van Losser. Het erfgoed van én langs de beken en bleken vormt nu de spil in de aanpak van de klimaatproblematiek in Losser.

Uitzicht op Van Heek Textiles in Losser. | Foto ODIN Landschapsontwerpers

Oude Ansichtkaart van de Dorpsbleek in Losser. | Bron Stichting Historische Kring Losser

Losser ligt op een stuwwalcomplex met de Tankenberg als hoogste punt van Overijssel en in het bijbehorende watersysteem van het vrij meanderende grensriviertje de Dinkel. Naast Natura 2000-gebieden en een kleinschalig coulisselandschap is de gemeente rijk aan natuurlijke en culturele schatten en staat dan ook bekend als Schatkamer van Twente. Dat neemt niet weg dat Losser te maken heeft met opgaven als klimaatproblematiek, leefbaarheid en de energietransitie. Het plan Beken en Bleken van Losser zoekt daarvoor oplossingen, waarbij het erfgoed 'langs de stroom' een rode draad vormt.

Droogte en wateroverlast

De gebiedsinrichting, de geohydrologische eigenschappen, het grondgebruik en de natuurwaarden maken het dorp Losser en het buitengebied gevoelig voor wateroverlast en droogte. Wateroverlast is vooral een probleem in het centrum waar bij piekbuien de straten regelmatig onder water staan. De droogte is vooral nijpend in de Natura 2000-gebieden en het bekensysteem op de flanken van het stuwwalcomplex. Door de hoge ligging van het gebied ten opzichte van andere delen van Nederland en Twente is het onmogelijk hier water van buiten aan te voeren. In droge perioden is de grondwateraanvulling dan ook volledig afhankelijk van infiltrerend regenwater. De effecten van de lange droge perioden worden steeds sterker merkbaar; de hoeveelheid water in de Dinkel en de zijbeken en de waterkwaliteit staan onder druk. Erfgoed, zoals het rijksmonument de Dorpsbleek, heeft hieronder te lijden.

Parelsnoer van erfgoed

Om Losser klaar te maken voor de toekomst is niet alleen een pragmatische aanpak nodig, maar ook draagvlak en bewustwording. Er moest dus een veelzijdig plan komen. Op uitvoerend niveau zijn er ondergrondse, bovengrondse en logistieke werkzaamheden. Daarnaast is er aandacht voor informatie, communicatie en educatie. Het plan Beken en Bleken van Losser volgt als het ware de stroom van de zijbeken van de Dinkel die van oudsher door de dorpskern van Losser stromen, maar in de jaren vijftig werden overkluisd. Het erfgoed en de andere bijzondere plekken langs de stroom zijn steppingstones, projecten binnen het plan, die samen een parelsnoer van erfgoed vormen.

De eerste parel is het Parochiepark van de Maria Geboortekerk. Hier komen drie ondergrondse beken samen, en deze plek is daarom aangewezen als brongebied voor het plan. Het Parochiepark krijgt een nieuwe inrichting als belevingspark, met een klimaatadaptieve tuin. Het plan volgt de loop van de ondergrondse dorpsbeek richting de Dorpsbleek. Langs de route en in het dorpscentrum wordt zoveel mogelijk dakwater afgekoppeld, het schone hemelwater wordt aangewend voor de aanpak van droogteproblematiek. De loop van het water wordt waar mogelijk zichtbaar, door het bovengronds te halen of op symbolische wijze.

Gedoseerd afvoeren

De Dorpsbleek is een speciaal projectonderdeel. Het rijksmonument is dringend aan een grote opknapbeurt toe als gevolg van een combinatie van droogte, wateroverlast en afnemende waterkwaliteit. Herstel van de Dorpsbleek levert tegelijkertijd een bijdrage aan het klimaatrobuust maken van de dorpskern. Bij extreme neerslag kan de Dorpsbleek als retentiegebied dienen om wateroverlast in het dorpscentrum te voorkomen. Door de realisatie van een nieuwe woonwijk ontstaat de mogelijkheid het hemelwater dat niet in de Dorpsbleek kan worden geborgen, via een systeem van wadi's en Natura 2000-gebied De Welp gedoseerd af te voeren naar de Dinkel.

Het is de bedoeling de Dorpsbleek in aanzien te herstellen. In droge perioden zakt het (grond)waterpeil in de Dorpsbleek diep weg. Er is een structurele oplossing gevonden in de koppeling met het te realiseren riothermiesysteem (warmte uit het riool) van het nabijgelegen zwembad. Warmte uit het effluent van de eveneens nabijgelegen rioolwaterzuiveringsinstallatie wordt via warmtepompen gebruikt voor verwarming en verduurzaming van zwembad Brilmansdennen. Het afgekoelde water stroomt via een helofytenfilter naar de Dorpsbleek, zodat deze een continue stroom schoon water krijgt. Als het waterpeil op niveau is, stroomt het water door naar het Dinkeldal en de Dinkel.
Naast de Dorpsbleek heeft Losser ook nog twee bleken in het buitengebied: de Ellermans Bleek en de Smitkes Bleek. Met de huidige eigenaren is overleg over manieren om de historische betekenis beter zichtbaar te maken in het landschap.

Toeristische routenetwerken
Beken en Bleken van Losser draagt op eigen wijze bij aan versterking van de leefbaarheid. Zo wordt het dorp door de inrichting van straten met waterplekken en nieuwe bomen hittebestendiger en bovendien aantrekkelijker voor bewoners en bezoekers. Het 'verhaal van het dorp' krijgt aandacht in onder meer de steppingstones langs de stroom die een cultureel-historische verbinding tussen stuwwal, dorpskern en Dinkeldal creëren. Dit biedt mogelijkheden om aan te sluiten bij toeristische routenetwerken.
Het plan is ook bedoeld als inspiratie. Bijvoorbeeld door de aanpak van problematiek vanuit hoogteverschillen, het effect op beken, de Dinkel en de omringende natuur en de inzet van vernieuwende technieken als riothermie. Het initiatief Talent House Losser is bijvoorbeeld geïnspireerd door de Losserse Erfgoed Deal: het thema textiel wordt ingezet om jongeren te stimuleren hun talenten te ontdekken en ontwikkelen. Het eerste project hiervan is een interviewprogramma waarbij jongeren oudere dorpsbewoners ondervragen over erfgoed en hierover een vlog maken. Het project, een initiatief van de Historische Kring Losser, jongerenwerk en de lokale RTV, is een eigentijdse manier om de volgende generatie bewust te maken van het lokale erfgoed én hun eigen rol in de toekomst ervan.

Arend ten Barge is projectleider bij de gemeente Losser. Nienke Swierstra is beleidsadviseur Cultuur & Erfgoed bij die gemeente.

Dorpsbleek Losser. | Foto Odin Landschapsontwerpers

Het erfgoed langs de stroom zijn steppingstones die samen een waar parelsnoer van erfgoed vormen

Losser, Dinkel en textiel
Twente kende tot halverwege de vorige eeuw een bloeiende textielindustrie. In Losser staat nog altijd textielfabriek Van Heek Textiles, een modern bedrijf dat is geworteld in de textieltijd. Het fabrieksgebouw van Van Heek is een rijksmonument. Ook ander erfgoed herinnert aan de textieltijd, zoals de landgoederen van rijke textielfamilies op de stuwwal tussen Losser en Oldenzaal. De huisnijverheid heeft eveneens sporen achtergelaten. Zo zijn in en vlak bij Losser maar liefst drie Bleken te vinden: grasvelden aan een beek, waar dorpsbewoners hun wasgoed en ander textiel bleekten in de zon.
De beken en de Dinkel hebben hun eigen textielgeschiedenis. Het stromende water werd gebruikt voor het bleken en verven van stoffen. Oudere dorpsbewoners weten nog dat de Dinkel op sommige dagen groen of blauw kleurde door het geloosde afvalwater. De Dinkel meandert en de natuur van het Dinkeldal wordt hersteld en versterkt. De herinrichting van Dinkeldal-Zuid is al volop in uitvoering.

| Door **Hans Fuchs**

Buitengewone leerstoel Cultureel Erfgoed & Participatieve Ruimtelijke Ontwikkeling (WUR)

Leren van twee eeuwen weldadigheid

De oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid was in 1818 het startschot voor de zeven Koloniën van Weldadigheid in Drenthe, Overijssel en Vlaanderen. Ruim twee eeuwen later is de vraag waar en hoe dit erfgoed ruimte biedt voor de hedendaagse transitieopgaven. Historisch geograaf Elyze Storms-Smeets ontwikkelt en test daar nieuwe methoden en instrumenten voor. In haar onderzoek wordt participatie met hoofdletters geschreven.

Veenhuizen, Fredriksoord, Wilhelminaoord, Willemsoord en Ommerschans: Nederland kent vijf Koloniën van Weldadigheid, in de vroege negentiende eeuw gesticht door de Maatschappij van Weldadigheid van Johannes graaf van den Bosch. Ook in België zijn twee van zijn landbouwkoloniën te vinden, in het Vlaamse Wortel en in Merksplas.
Met de Koloniën bood Van den Bosch arme stadsbewoners, zwervers en bedelaars een kans op een nieuw leven, veraf van de vervuilde en ongezonde vroegnegentiende-eeuwse steden. In het onontgonnen landschap van Drenthe, Overijssel en in Vlaanderen stichtte oud-militair en filantroop Van den Bosch zeven nederzettingen waar deze stedelingen een woning en een stukje landbouwgrond kregen – plus de scholing en tucht die volgens Van den Bosch onontbeerlijk waren om in die oostelijke uithoek van Nederland en in Vlaanderen als nieuwbakken boerenfamilie op eigen benen te staan. Tussen 1818 en 1921 haalde Van den Bosch' Maatschappij van Weldadigheid rond de 80.000 mensen naar alleen al de drie Drentse koloniën Veenhuizen, Fredriksoord en Wilhelminaoord.
Na dik twee eeuwen is van deze Drentse Koloniën van Weldadigheid nog heel veel over. Niet alleen de karakteristieke individuele monumenten en gebouwensembles in de agrarische nederzettingen, maar ook de bijzondere landschappen die ontstonden uit de transformatie van woeste gronden tot cultuurlandschap, dat alles ingebed in een karakteristiek grid van lanen, wegen, waterlopen en verkavelingspatronen.

Transitieopgaven
De Drentse Koloniën van Weldadigheid vormen een van de aanstaande onderzoeksgebieden van historisch geograaf Elyze Storms-Smeets en haar promovendi. Storms-Smeets trad op 15 april aan als special associate professor en werkt toe naar de titel buitengewoon hoogleraar voor de leerstoel Cultureel Erfgoed en Participatieve Ruimtelijke Ontwikkeling (CEPRO) aan Wageningen University and Research (WUR). Het onderzoek wordt mede mogelijk gemaakt door de gemeente Westerveld en de Erfgoed Deal, en het onderzoeksteam wordt ondersteund door programmacoördinator Bertus Benning van Stichting CEPRO, Storms-Smeets gaat in Wageningen onderzoeken hoe kennis over de historische omgeving en erfgoed kan bijdragen aan oplossingen voor de hedendaagse transitieopgaven: 'Daarbij is de samenwerking binnen en tussen drie werelden van groot belang: de gemeenschap, de erfgoedwereld en academia.' Het uiteindelijke

Koloniehuisjes met zonnepanelen in de kolonie Frederiksoord. | Foto Wilbert Bijzitter

Unesco-Werelderfgoed
De Koloniën van Weldadigheid in Veenhuizen, Frederiksoord, Wilhelminaoord en Wortel (België) zijn in juli 2020 door Unesco aangewezen als werelderfgoed. Die status kregen de koloniën omdat ze volgens Unesco een uitzonderlijk experiment zijn op het gebied van sociale hervormingen. De vier nederzettingen zijn volgens de VN-organisatie een historisch voorbeeld van *social engineering*, waarbij arme stedelingen werden heropgevoed tot zelfredzame burgers en braakliggend land veranderde in landbouwgrond.
Unesco noemt de Koloniën van Weldadigheid een uitstekend voorbeeld van het landschapsontwerp van een landbouwkolonie met een sociaal doel: 'Die landschapspatronen weerspiegelen het oorspronkelijke karakter van de verschillende typen Koloniën (vrij en onvrij), de daaropvolgende evolutie en illustreren de omvang, de ambitie en de evolutie van dit sociale experiment in zijn bloeiperiode (1818-1918).'
Het landschap van de koloniën weerspiegelt dat doel nog altijd. Ondanks twee eeuwen van aanpassingen aan moderne opvattingen over armenzorg, landbouw, geestelijke gezondheidszorg en straf is de structuur van het landschap en veel van de bebouwing gebleven, aldus Unesco.
Bron kolonienvanweldadigheid.eu

Rustoord I (1893) een voormalig bejaardentehuis in Wilhelminaoord van de Maatschappij van Weldadigheid. | Foto Albert Brunsting

streven van Storms-Smeets: gebiedsgerichte én actorgerichte methoden en instrumenten ontwikkelen voor diverse typen erfgoed en verschillende transitieopgaven, in stedelijke en landelijke gebieden.
Dat doet de historisch geograaf samen met twee promovendi, aan de hand van een aantal *living labs*: het gebruik van het veenweidelandschap en ambachten als rietteelt en rietvlechten in Steenwijkerland en Noordwolde, energietransitie bij erfgoed in de Koloniën van Weldadigheid, zorg en welzijn in voormalige kolonie Wilhelminaoord en de inzet van historisch landschapsontwerp in Frederiksoord en Wilhelminaoord.

Beleving van het landschap
Een buitenbeentje, zo omschrijft Elyze Storms-Smeets zichzelf. Zo werkt ze onder meer voor het Gelders Genootschap: ‘Ik ben actief in een wereld waar een monument toch in de eerste plaats nog als een object geldt. Ik kijk als historisch geograaf ook naar de context en naar erfgoed als ensemble, naar zowel het materiële als het immateriële erfgoed.'
Dat zo’n ingesnoerde blik kan knellen, illustreert Storms-Smeets aan de hand van de Drentse Koloniën: ‘Het erfgoed beperkt zich hier niet tot de bebouwde omgeving en de cultuurlandschappen. Het ging hier juist om mensen die in een nieuwe leefomgeving een gemeenschap werden. Daar komt bij dat het hier om een vrij groot gebied gaat, met veel diversiteit, landschappelijk en wat betreft de bevolking. Die diversiteit vind je ook terug in de beleving van het landschap en in de geschiedenis van de mensen die er leefden, woonden en werkten.'

Gezamenlijke werkplaatsen
Bij die gelaagdheid past ook een andere manier van onderzoek. Storms-Smeets: ‘De CEPRO-erfgoedbenadering is ruimtelijk, ontwerpend – en participatief.’ Burgers, private partijen en maatschappelijke organisaties hebben bij die benadering een grote inbreng. 'Je ziet dat bij de beleidsvorming steeds meer lokale belanghebbenden worden betrokken – ook bij herontwikkeling of hergebruik van erfgoed binnen transitieopgaven. Dat vraagt om nieuwe vormen van interactie en dialoog en om een nieuwe rol van die andere partijen. De *living labs* dienen daarbij als werkplaatsen waar lokale belanghebbenden met het onderzoeksteam gezamenlijk kunnen schetsen, ontwerpen en discussiëren over manieren waarop die transitieopgaven van nu een plek kunnen krijgen in hun culturele erfgoed.’

Toen nogal uitzonderlijk
De levensloopbestendigheid en vitaliteit van lokale gemeenschappen en hun erfgoed zijn daarbij leidend. Zo ook in het onderzoek in de Koloniën van Weldadigheid. Storms-Smeets: ‘Die koloniën begonnen vanuit een sociaaleconomische drijfveer. Dat is de basis van het ontwerp van het huidige landschap in de koloniën, met zijn specifieke bebouwing, lanenstructuren en agrarische karakter. Maar het was ook het begin van een zorgstructuur en onderwijs aan kinderen. In die tijd nogal uitzonderlijk.’
Nu staat ook dit gebied voor grote transitieopgaven. De gemeente Westerveld – waarbinnen de koloniën Frederiksoord en Wilhelminaoord liggen – heeft onder andere te maken met schaalvergroting, het wegtrekken van jongeren, krimp en vergrijzing – met alle consequenties van dien voor onder meer zorg en huisvesting. Reden voor de gemeente om te inventariseren wat in deze gebieden leeft aan behoeften op het gebied van zorg, energietransitie, klimaatadaptatie, verduurzaming en circulariteit, maar bijvoorbeeld ook voor instandhouding van historische landschappen en gebouwd erfgoed. Elyze Storms-Smeets: ‘De gemeente zoekt daarbij samen met de lokale gemeenschap naar richtingen voor de toekomst.’

Agrarische functie
Storms-Smeets noemt als voorbeeld de rol van landbouw in de Drentse koloniën: ‘De gemeentelijke inventarisatie hing ook samen met de Unesco-nominatie; in het proces daarnaartoe bleek dat de agrarische sector ook zorgen had. De boeren wilden natuurlijk kunnen blijven boeren. Die bedrijfstak moet geen museumstuk worden. De buitengewone leerstoel dient dus ook daarin te helpen: hoe kun je – samen met de gemeenschap het erfgoed en historische landschap blijven ontwikkelen binnen het karakter, en binnen de nieuwe werelderfgoedstatus? Dat willen we met participatie aankaarten. In de koloniën organiseren we bijeenkomsten – keukentafelgesprekken en werkateliers – met agrariërs, ondernemers, natuurbeheerders, erfgoedspecialisten, om te achterhalen: wat speelt er, wat zijn de verschillende belangen? Is het boeren binnen zo’n werelderfgoedgebied problematisch? Moet het beleid veranderen, helpt financiële steun? Is circulaire landbouw een weg? Vaak is er niet één antwoord of één oplossing – maar ontstaat uit de dialoog wel een gezamenlijk antwoord.’
Met die grote inbreng van lokale partijen, hoopt Storms-Smeets te komen tot de ruimtelijke, ontwerpende en participatieve erfgoedbenadering die CEPRO voorstaat: ‘Daarbij gaat het uiteindelijk om *adaption*, erfgoed dat het goed doet omdat het zich als gebied weet door te ontwikkelen in samenhang met en vanuit de geschiedenis.’

Hans Fuchs is kunsthistoricus en publicist.

Koloniewoningen van de Toekomst in Frederiksoord.
| Foto Albert Brunsting

Ambtenarenhuisjes in Frederiksoord.
| Foto Albert Brunsting

Dit zijn van oudsher landbouwnederzettingen – die bedrijfstak moet geen museumstuk worden

Een levend erfgoed
De Maatschappij van Weldadigheid die Johannes van den Bosch in 1818 oprichtte, bestaat nog altijd. De organisatie ontwikkelde samen met de provincie Drenthe en de gemeente Westerveld enige tijd geleden een nieuwe visie op de koloniën: de Koloniën als Proeftuin van Weldadigheid. Kernbegrippen uit die visie: sociaal ondernemen (zorgen voor elkaar), een duurzame toekomst (zelfvoorzienend wonen), samen leven (een verbonden gemeenschap) en gezond leven (duurzaam voedsel en innovatieve streekproducten). Die doelen werden verder uitgewerkt in het Kolonieplan, een gebiedsontwikkelingsplan opgesteld met partners uit het plangebied.
Bron Maatschappij van Weldadigheid

Het 700 jaar oude landschap van Polder Nijbroek. | Foto Open Kaart

| Door **Hanneke Stenfert** en **Pieter Graaff**

Nieuw drassig land

Slim sleutelen aan middeleeuws poldersysteem

In de polder Nijbroek werken het waterschap, de gemeente en inwoners samen om de polder bestand te maken tegen de gevolgen van klimaatverandering. De historische kenmerken van het landschap en zijn bewoners komen daarbij goed van pas. Klimaatadaptatie is bovendien de motor voor andere noodzakelijke vernieuwingen.

Nijbroek, gelegen tussen de Veluwe en de IJssel, betekent letterlijk ‘nieuw drassig land’. Deze middeleeuwse polder, met zijn kenmerkende sloten, weteringen, bruggetjes en stuwen, is tot op de dag van vandaag goed bewaard gebleven. Dit geldt feitelijk ook voor de sociale structuren. Zo had de polder niet alleen zijn eigen waterstaat, maar was ook qua bestuur, rechtspraak en kerk zelfstandig. Deze mentaliteit is ook nu nog voelbaar. Zelfredzaamheid en gemeenschapszin zijn hier vanzelfsprekend – men is gewend het met elkaar te rooien.
De ogenschijnlijke leegte van polder Nijbroek is dan ook geen onbeschreven blad. Want hoewel de ruilverkaveling grotendeels aan Nijbroek is voorbijgegaan en de ruimtelijke structuur met kenmerkende kavelafmetingen, dijken en watergangen eeuwenlang vrijwel onveranderd is gebleven, is de grond voortdurend door zijn inwoners gebruikt, bewerkt en aangepast. Het DNA van het landschap is zodoende verweven met dat van de gemeenschap.

Stand van de IJssel
De toekomst van het historische polderlandschap staat echter op het spel. Klimaatverandering veroorzaakt steeds zwaardere regenbuien die zorgen voor wateroverlast – en langere periodes van droogte juist door watertekort. De gemalen zijn niet meer in staat voldoende water weg te pompen bij piekbuien. Ook lukt het niet meer om genoeg IJsselwater de polder in te laten wanneer de stand van de IJssel erg laag is. Een van de gemalen, het monumentale Baron van der Feltz-gemaal in het nabijgelegen Terwolde, wordt daarom opgeknapt en uitgebreid. Ook worden er drie stuwen langs het toevoerkanaal aangepast zodat er bij piekbuien geen water meer de polder binnen stroomt. Maar er is meer nodig. De pomp harder laten draaien is op termijn niet genoeg; er is een nieuw samenspel nodig in het watersysteem – van poldersloot

tot gemaal. Om wateroverlast en uitdroging van de gronden in het achterliggende polderlandschap te voorkomen, moet in de polder slimmer worden omgaan met het water.

Lokale kennis
De gemeente Voorst en waterschap Vallei en Veluwe werken samen met Nijbroekers en andere gebiedspartijen aan een klimaatrobuuste polder. In vier ontwerpateliers worden ervaringen met het watersysteem gedeeld, knelpunten en kansen verzameld en ideeën voor klimaatadaptatie bedacht. De bijeenkomsten worden begeleid door cocreatief ontwerpbureau Open Kaart.
De betrokkenheid van Nijbroekers maakt dat lokale kennis benut kan worden. Vrijwel iedere Nijbroeker heeft wel eens een schop in de grond gezet, kent de kleibodem, kent het reliëf in het landschap en heeft ervaring met de werking van het watersysteem. Deze kennis is van belang om oplossingen te ontwikkelen en de betrokkenheid is noodzakelijk om deze oplossingen ook tot realiteit te brengen. De lokale gemeenschap moet immers voor een groot deel handen en voeten geven aan de daadwerkelijke invulling van de toekomst van het platteland. Plannen zonder draagvlak zijn betekenisloos in een gebied als Nijbroek, waar particulieren – zowel bewoners, ondernemers en andere lokale partijen – grond en vastgoed in eigendom hebben en beheren.

Hakhoutbosjes
Het materiële en immateriële erfgoed – het cultuurhistorische landschap in combinatie met de zelfredzame mentaliteit van Nijbroek – liggen aan de basis van oplossingen voor klimaatadaptatie. Zo is het idee ontstaan om oude slingeringen in de – inmiddels rechtgetrokken – weteringen te gebruiken om water meer ruimte te geven en de biodiversiteit te versterken. Een ander idee is de aanplant van bosjes op plekken in de polder die het meest gevoelig zijn voor wateroverlast. Ook vroeger stonden op de laagste plekken vaak hakhoutbosjes.
Om het waterpeil in de polder slimmer te beheren, is geopperd om grondwaterstanden beter te meten en deze informatie, samen met de weersvoorspellingen, te gebruiken voor een gerichter peilbeheer. Zo kunnen de waterpeilen bijvoorbeeld hoger worden opgezet als er droogte wordt verwacht. Als een vorm van burgerwetenschap kunnen boeren en bewoners hun eigen metingen toevoegen – zo zetten het waterschap en de Nijbroekers zich gezamenlijk in voor slimmer waterbeheer. Met oude, lowtech oplossingen zoals houten stuwtjes en ballonnen in duikers kunnen bewoners plaatselijk water vasthouden. Deze oplossingen samen maken dat de polder zijn eigen broek op kan houden, zoals dat sinds de ontginning het geval was.

Als een vorm van burgerwetenschap kunnen boeren en bewoners hun eigen metingen toevoegen

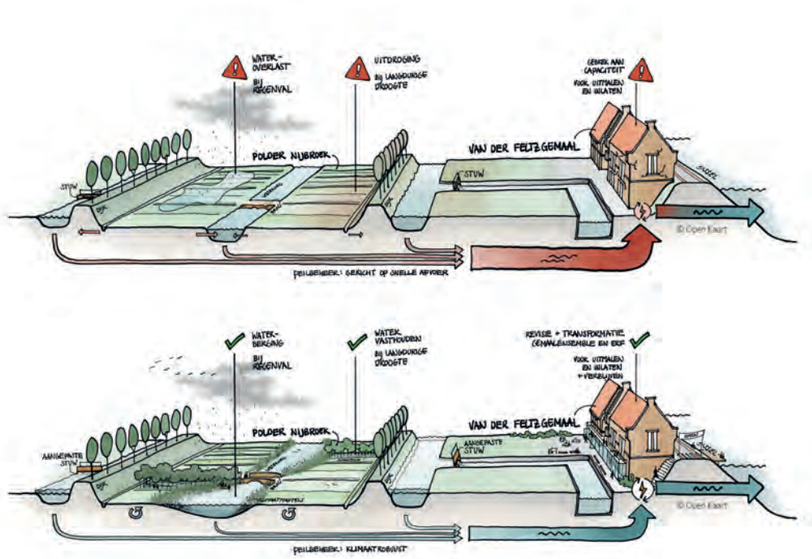
Integraal met erfgoed
De historische karakteristieken van landschap en gemeenschap maken het ook mogelijk om met een integrale bril naar de polder te kijken. Wat kan de wateropgave op andere gebieden opleveren? Kunnen oplossingen ook meerwaarde bieden voor landschap, landbouw en recreatief medegebruik? Zo vroegen Nijbroekers aandacht voor de oude gemetselde duikers die op allerlei plekken in het watersysteem aanwezig zijn. Ze zijn vaak in slechte staat of vervangen door betonnen duikers. Bruggetjes zijn in kaart gebracht en er worden er twee gerestaureerd als voorbeeld.
Andere initiatieven zijn een lokale werkgroep die zich inzet om de biodiversiteit te vergroten en een bewonerscoöperatie die bij het realiseren van starterswoningen plaatselijk het landschap herstelt. Met ‘Nijbroekse stuwtjes’ kunnen grondeigenaren zelf of samen maatregelen nemen om water langer vast te houden en de biodiversiteit langs en in de watergangen te vergroten. Ook wordt er steun gegeven aan boeren die willen overstappen op biologisch boeren of die hun bedrijf op termijn willen overdragen. Dit biedt de kans oevers grenzend aan landbouwgronden anders in te richten en zo meer ruimte te geven aan waterberging, biodiversiteit, recreatie en cultuurhistorie. Een andere ‘koppelkans’ is de herbestemming van het voormalige stoomgemaal dat naast het Baron van der Feltz-gemaal staat. Met omwonenden en andere lokale partijen wordt nagedacht over een passende nieuwe functie voor dit leegstaande gebouw en het omliggende terrein.
Nijbroekers geven op deze manier – steeds weer – nieuwe betekenis aan Nijbroek als ‘nieuw drassig land’ en maken zo tastbaar hoe grote abstracte opgaven concreet en creatief te verknopen zijn met het lokale DNA van landschap en gemeenschap.

Hanneke Stenfert en Pieter Graaff zijn architecten en medeoprichters van Open Kaart, bureau voor cocreatie van de leefomgeving.

Bewoners, boeren en experts in het gebied kwamen bij elkaar tijdens vier ontwerpateliers. | Foto Rufus de Vries

Het watersysteem van Polder Nijbroek. Klimaatverandering vraagt om aanpassing van het waterbeheer en de inrichting van de gronden, van polderslootje tot gemaal. | Afbeelding Open Kaart

Vier ontwerpateliers
Tijdens vier ateliers gaan gebiedspartijen, inwoners en experts met elkaar in gesprek onder begeleiding van ontwerpbureau Open Kaart. De ateliers zijn de plek waar lokale kennis en expertise op het gebied van erfgoed, water, landbouw, landschap en recreatie samengebracht worden. De ateliers zijn getiteld:
- Verzamelen van kansen en ideeën
- Een klimaatrobuust polderlandschap
- Transformatie van het gemaal
- Voorbereiding op de uitvoering

Coöperatie Polder Nijbroek
Een aantal bewoners richtte in 2019 de Coöperatie Polder Nijbroek op om invulling te geven aan de toekomstvisie voor de Polder Nijbroek die dat jaar onder begeleiding van Open Kaart is opgesteld. Vorig jaar kocht de coöperatie een vrijgekomen perceel in het gebied om vijf woningen te realiseren op de plek van een afgebrande boerderij. Rondom het erf worden landschapselementen hersteld en versterkt. Ook wordt onderzocht of er een kleinschalig zonneveld kan worden ingepast.

| Door **Sonja Paauw**

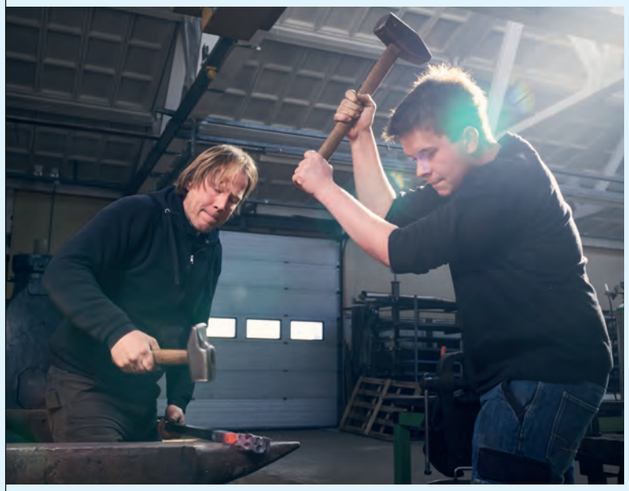
Erfgoed Sterren

Lichtend voorbeeld voor de erfgoedeigenaar

Voor het tweede jaar op rij organiseert de Overijsselse erfgoedorganisatie Het Oversticht de prijsvraag Erfgoed Sterren. Belangrijkste beoordelingscriterium: het ingezonden plan moet op inspirerende wijze erfgoed aan maatschappelijke doelen verbinden. Marieke van Zanten en Anneke Coops leiden het project: ‘Het is onze droom dat we er een landelijke campagne van kunnen maken.’

Rabattenbos in de Graafschap. | Foto Waterschap Vechtstromen

Smid Jurgen Nijhof, een voorbeeld van insprerende omgang met erfgoed in de categorie Vakmensen Gezocht! | Foto Jaap Schuurman

Voor de Erfgoed Sterren 2021 zijn 24 plannen ingediend. Volgens de website: ‘Van Nieuwleusen tot Hengelo, van Hasselt tot Losser – allemaal plannen die erfgoed als motor inzetten voor maatschappelijke vraagstukken. Plannen die zich richten op sociale doelen, zoals zorg en gezondheid, en plannen die zich richten op het vinden van vakmensen voor de erfgoedbranche of klimaatadaptatie.’

Marieke van Zanten stond aan de wieg van Erfgoed Sterren, zij was een van de bedenkers en vertelt enthousiast over het ontstaan: ‘Er verandert veel en snel in de wereld en er zijn veel ruimtelijke en maatschappelijke opgaven. We hebben te maken met een energietransitie, de gevolgen van klimaatverandering, demografische verschuivingen en aanpassingen in het gebruik van onze grond en voedselproductie. Erfgoed kan een bijdrage leveren aan deze opgaven.’

Met het project Erfgoed Sterren wil Het Oversticht mensen inspireren, met goede voorbeelden en het delen van ervaringen. Ook kennisoverdracht is een belangrijk onderdeel, vertelt Anneke Coops: ‘We willen mensen laten zien dat je erfgoed en cultuurhistorische kennis in kunt zetten voor huidige ruimtelijke en maatschappelijke opgaven. Dat je logische lijnen, verbindingen, werkwijzen, fysieke ingrepen uit het verleden kan herwaarderen en gebruiken voor moderne oplossingen.’

Meer dan een prijsvraag

Erfgoed Sterren is erop gericht mensen aan te zetten om uitvoerbare, inspirerende plannen in te dienen en om de winnaars vervolgens te helpen bij de realisatie. De prijsvraag is echter geen doel op zich, maar een middel om te laten zien wat erfgoed kan betekenen bij de genoemde opgaven. De winnende plannen zijn immers originele voorbeelden van de inzet van erfgoed voor het oplossen van maatschappelijke en ruimtelijke vraagstukken. Een inspiratie voor toekomstige ‘erfgoedondernemers’ die erfgoed gaan gebruiken als motor.

Daarnaast brengt het project allerlei partijen in het erfgoednetwerk met elkaar in contact. Per thema staan erfgoedexperts en deskundigen op het thema zelf de organisatie bij om samen inhoudelijk de opgaven te formuleren en te beoordelen – zodat erfgoed bijdraagt aan de oplossing van het maatschappelijke thema en vice versa. Tevens helpen de externe experts de deelnemers door hen te ondersteunen en te stimuleren en brengen hen in contact met partners uit hun netwerk.

De provincie Overijssel en gemeenten zijn betrokken bij alle thema’s, en per thema wisselen de overige partners. Zo waren bij het thema *human capital* (voor de campagne vertaald in Vakmensen Gezocht!) een aantal onderwijsinstellingen en het Ribo (organisatie voor ‘scholing, restauratie en innovatie in de bouw in Overijssel’) nauw betrokken.

Behalve op zoek naar voorbeeldige plannen is Erfgoed Sterren ook bedoeld om de erfgoedeigenaren aan te zetten plannen uit te voeren. Daartoe organiseert de organisatie inspiratiesessies, masterclasses en de begeleiding van de ingediende plannen. Diverse communicatiekanalen en media zijn daarvoor ingezet, en ook het persoonlijke netwerk van de deskundigen is daarbij onmisbaar. ‘De boodschap is nieuw, dus het is soms lastig om haar helder over te brengen. Mensen zijn zich er soms niet eens bewust van dat ze erfgoed inzetten – en dan komen ze dus ook niet op het idee om zich aan te melden voor Erfgoed Sterren’, aldus Marieke van Zanten.

Beweging op gang brengen
Erfgoed Sterren stopt niet bij de plannen van de deelnemende initiatiefnemers. Het delen van de methodische kennis en de aanpak staat ook op de agenda. Het doel is dat andere provincies en erfgoedorganisaties zo enthousiast raken van de campagne, dat zij een vergelijkbaar project in hun gebied op willen starten. ‘Het is onze droom om Erfgoed Sterren zo succesvol te laten worden dat we jaarlijks rond één centraal thema een landelijke campagne kunnen opzetten. Met input van de verschillende provincies willen we de thematiek uitwerken en dit aan de lokale partners aanbieden’, licht Anneke Coops haar ambities toe. ‘Op de lange termijn streven we ernaar een beweging op gang te brengen die toont dat erfgoed kan bijdragen aan maatschappelijke thema’s. Ook willen we overheden aanzetten tot verbreding van het erfgoedbeleid.’
Het project vraagt veel menskracht en met de bijdrage van de Erfgoed Deal is het mogelijk om de deelnemers aan de prijsvraag te ondersteunen om hun plannen daadwerkelijk uit te voeren en daarmee anderen te inspireren.

Het publiek nomineert
In totaal werden er voor Erfgoed Sterren 2021 24 plannen ingediend in drie categorieën. Uit de inzendingen koos het publiek voor elk thema één genomineerde. Meer dan 8000 publiekstemmen zijn in de maand september uitgebracht. In de categorie Sociale Kwaliteit was ‘De Molukse tuin in Deventer’ het populairst. Dit plan wil de Maranathakerk en de tuin in oude glorie herstellen zodat de verbinding met de Molukse wijk en de ontmoeting in kerk en tuin weer tot volle wasdom komen. Het plan ‘De Molenschuur in Almelo’ is gekozen in de categorie Vakmensen Gezocht! Dit plan heeft als doel om jonge mensen het vakmanschap van de molen en het molenaarsvak op een eigentijdse manier te laten zien en ervaren. In de categorie Klimaatadaptatie was het plan ‘Buitendelen in Lettele’ de publiekslieveling. Hier leert een lokaal burgerinitiatief van het functioneren van historisch landschapsbeheer in Salland en gebruikt deze kennis om de water en bodemgebruik weer in balans te brengen.

Nominaties van de vakjury
De publieksnominaties werden met twee nominaties per categorie aangevuld door de vakjury.
In de categorie Sociale Kwaliteit was dat ‘Ruiken aan de geschiedenis van Hasselt’, een plan voor een geurwandeling langs het erfgoed van Hasselt. Tijdens deze wandeling leren slechtzienden over het verleden van Hasselt door aan geurstaafjes, kruiden, bloemen en etherische oliën te ruiken. Het andere project was ‘Boerenopstand’, een Twentse voorstelling over de rellen die vijftig jaar geleden in Tubbergen uitbraken uit onvrede over de ruilverkaveling. Met deze voorstelling willen de makers samen met de bewoners de boerenopstand herdenken en oude wonden helen.
In de categorie Klimaatadaptatie nomineerde de vakjury het plan ‘Visualisatie Pothoofdsluis Deventer’. De komende jaren wordt het Sluiskwartier in Deventer heringericht, en dat wordt met een kunstobject opgeluisterd. Dat object zal verwijzen naar de actuele klimaatopgaven. Het plan ‘Kats van ’t rabat’ is een project van waterschap Vechtstromen dat met de eeuwenoude rabattentechniek uit de bosbouw overtollig water in natte perioden wil opvangen.
Het ‘Het ambacht van vlechters en wevers in Genemuiden’ werd genomineerd in de categorie Vakmensen Gezocht! In Genemuiden wordt al eeuwenlang vloerbedekking gemaakt. Nu gebeurt dat nog door steeds oudere vrijwilligers, waardoor de kennis en kunde van het ambacht langzaam verdwijnen. Het Tapijtmuseum wil het ambacht graag borgen. Het tweede plan in deze categorie, ‘Gevelwerk is vakmanschap’, is een project van een gevelbedrijf om jonge schoolverlaters te enthousiasmeren voor het gevelvak.

Uitgestelde prijsuitreiking
De jury bestond uit twee vaste erfgoedleden: Peter Breukink, voormalig directeur Stichting Oude Groninger Kerken en Henk Baas, hoofd afdeling Landschap van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ook waren er wisselende vakjuryleden per thema.
De door de jury aangewezen winnaars zouden op een feestelijke bijeenkomst in november bekendgemaakt worden, maar vanwege de aangescherpte coronamaatregelen is de uitreiking uitgesteld. Het Oversticht hoopt in januari of februari 2022 alsnog deze bijeenkomst te houden.

Sonja Paauw is zelfstandig communicatieadviseur. Ze werkt voor Het Oversticht aan het project Erfgoed Sterren.

Vakjury van de categorie Klimaatadaptatie op locatiebezoek in Lettele. | Foto Marieke van Zanten

‘Wij laten zien dat je logische lijnen, verbindingen en werkwijzen uit het verleden kan gebruiken voor moderne oplossingen’

Het project Geurwandeling in Hasselt is genomineerd voor een Erfgoed Ster. | Foto Het Oversticht

Fotoserie

Foto's **Els Zweerink** - Tekst **Patricia van Ling** en **Tirzah Schnater**

Duurzaam VOC-monument

Als enige monument staat het zeemagazijn van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) uit 1672 tussen een rij nieuwbouwpanden aan de Achterhaven in Rotterdam-Delfshaven. Het is door de bewoners duurzaam getransformeerd tot tien woningen en een kantoor voor een architectenbureau.

Na de VOC-tijd werd in het pand groene zeep gemaakt en Biotex ontwikkeld. Het stond daarna jaren leeg en de kwaliteit van het gebouw ging hard achteruit. Tot in 2015 Hulshof Architecten en adviesbureau Urbannerdam op zoek gingen naar kopers om het pand gezamenlijk van de gemeente te kopen en op te knappen. Het plan is gemaakt én uitgevoerd in collectief particulier opdrachtgeverschap (CPO): toekomstige bewoners besloten samen over de renovatie van het gebouw en de gemeenschappelijke ruimtes. De bewoners hebben hun eigen woning daarna zelf afgebouwd.

Duurzaamheid stond daarbij hoog in het vaandel. Zo is het pand geïsoleerd met bijna nieuwbouwkwaliteit, en kreeg het een nieuwe paalfundering van bodemwisselaars waarmee kan worden verwarmd en gekoeld. Met passieve zonne-energie wordt schone lucht in de ruimte tussen de ramen voorverwarmd. Verder is het platte dak verlaagd waardoor dakterrassen gemaakt konden worden rondom een nieuw glazen atrium met zonnepanelen in het glas. Deze zonnepanelen leveren energie én schaduw. Grote raampartijen rondom het dakterras laten veel licht binnen. Hierdoor waren meer dakramen in het oude dak niet nodig. Ook aan de zuidkant van het pand zitten op het schuine dak zonnepanelen – extra dun zodat er nog genoeg zonnewarmte over is voor een watersysteem eronder. Deze zonnepanelen zijn speciaal voor dit dak ontworpen en afgemaakt met namaakhoekpanelen zodat ze het hele dak beslaan. Gedurfd, want vanaf de weg goed in het zicht.

Ineke Hulshof van Hulshof architecten vond het pand in 2006 en zag meteen potentie

‘We hebben de schatten van het pand gekoesterd’

‘Destijds heb ik de kosten van renovatie vergeleken met en wat het pand zou opleveren – het verschil was 0. De gemeente moest twee jaar nadenken over mijn bod van één euro – toen hebben we samen met de toekomstige bewoners een ontwikkelovereenkomst met de gemeente gesloten. Ik ben in het verdere proces alleen betaald als architect, niet als projectontwikkelaar. Al vroeg kwam het idee van een combinatie van heipalen en een bodemwisselaar. Twee vliegen in één klap. Het werd ook duidelijk dat de zonnepanelen op het atrium niet voldoende zouden zijn. Ik heb de zonnepanelen op het schuine dak helemaal uitgedetailleerd, met in de hoeken namaakpanelen – daarom kwam er ook geen bezwaar uit de monumentenhoek. Het voordeel van zo’n project met een groep aanpakken is: je kunt samen meer dan alleen. Je bent slimmer en kunt kosten besparen. We zijn op zoek gegaan naar de schatten van het pand en hebben die gekoesterd. Het is echt de moeite waard om duurzaam te investeren in een monument.’

Joris Molenaar van Molenaar & Co architecten heeft zijn kantoor in het pand

‘Ik denk niet in standaardoplossingen’

‘Het was voor mij belangrijk mijn eigen vorm te geven aan het plan. Ik heb het nu als kantoor ingericht maar wel zo dat het eenvoudig is om te bouwen naar twee appartementen.
De buitenmuur met brandsporen uit 1746 heb ik zichtbaar gehouden. Langs de buitenmuur loopt een gang die vroeger een steeg was tussen de kade en de werf. In plaats van de buitenmuur is hier de binnenmuur geïsoleerd. Het past goed bij de historie van het pand dat de vroegere steeg een ander binnenklimaat heeft, altijd wat kouder dan in de rest van het gebouw. Ik heb ervoor gekozen om de originele schuiframen niet te vervangen maar met achterzetramen te werken. Hierdoor heb je minder comfort. De zuidwesterstorm gaat erlangs en dan is te merken dat het niet optimaal is geïsoleerd. De energierekening is lager maar het scheelt niet veel. Ik vind dat niet erg. Duurzaamheid staat bij mij niet alleen voorop - ik denk vanuit de kwaliteiten die ik aantref en niet in standaardoplossingen.’

Rieme Wouter woont met Leo Molenaar en heeft het appartement zelf ingericht

‘Je maakt gebruik van elkaars kennis en kunde’

‘We wilden graag levensloopbestendig wonen. Wij kenden de architect en hoorden dat er nog een appartement te koop stond. Het was een zooitje maar daar kon ik wel doorheen kijken. Ik vond het meteen fantastisch.
Drie jaar hebben we samen met de andere bewoners aan het plan gewerkt. Je leert elkaar en de stad goed kennen. Wij zijn de oudsten tussen allemaal jongere mensen, hebben niet zoveel verstand van duurzaamheid, de anderen wel. Zo maak je gebruik van elkaars kennis en kunde.
De architect deed het verzoek om binnen de oude tussenmuur op een aantal plekken zichtbaar te houden. De isolatie is daarom bij de open plekken aan de kant van de buren geplaatst.
Voor ons stopt de lift ook op de eerste verdieping zodat we niet afhankelijk zijn van de trap. We wilden licht van voor naar achteren en hebben daarom gekozen voor gekleurde glazen wanden. Gelukkig maken ze dit soort glaswanden niet alleen in het zwart.’

Ingrid Römers, adviseur Havenbedrijf Rotterdam, woont in een van de bovenappartementen

‘Vanuit de erker zie ik het water en de lucht’

‘Ik was op zoek naar een woning in een gerenoveerd monument, en hoorde dat hier nog een appartement vrij was. Bij de bezichtiging moest ik er – met zaklamp aan, zo donker was het – flink doorheen kijken, maar ik ben er toch voor gegaan.
Het voordeel van collectief particulier opdrachtgeverschap is dat je alles zelf kan indelen en beslissen, je bent niet afhankelijk van een projectontwikkelaar. Het nadeel: je moet ook beslissen over zaken waar je geen verstand van hebt. Daar hebben we adviseurs voor gevraagd, maar ook gemerkt dat je met alle bewoners samen soms meer verstand van zaken hebt dan je denkt. Een uniek proces, dat maakt dat ik veel bewuster in mijn huis woon.
Het is er gelukkig nu veel lichter, dankzij een lichtstraat en extra dakramen. Fijnste plek: de ligstoel beneden, tussen de slaap- en badkamer. Vanuit de nieuwe erker – voorheen was dit een blinde wand – kan ik het water zien, en acht meter naar boven de lucht.’

| Door **Martine van Lier**

Maritiem erfgoed biedt kansen voor gemeenten met vaarwater, havens en schepen

Gedreven door wind en water

Maritiem erfgoed behoort tot ons oudste erfgoed. Toch draagt het ook oplossingen aan voor actuele en urgente vraagstukken. Historische schepen, havens, vaarwegen en havenpanden kunnen cultuurhistorisch en ruimtelijk waardevol zijn, en tegelijkertijd de motor zijn van gebiedsontwikkeling.

Maritiem erfgoed is een van de oudste soorten erfgoed en toch een van de jongste loten aan de 'erfgoedstam'. Van een vijfduizend jaar oude boomstamkano tot een negentiende-eeuwse botter of beurtvaart, maritiem erfgoed geeft al vijf millennia lang richting aan het omgaan met ons landschap en de elementen. Het past zich aan en creëert nieuwe mogelijkheden. We kunnen dan ook voor ruimtelijke ontwikkelingen met oog voor duurzaamheid, klimaatadaptatie en (drijvende) woningbouw veel leren van die eeuwenlange ervaring met waterrijke havensteden, natte deltalandschappen en het wispelturige zeeklimaat.

Betekenislaag

Nederland is van oudsher een handelsland en transportland, maar bij uitstek ook een maritiem land, liggend in de delta van grote rivieren en aan de Noordzee. Scheepvaart was de belangrijkste motor van ruimtelijke ontwikkelingen en welvaart. Dorpen en steden kwamen tot bloei door de ligging aan vaarwater. Havens, trekvaarten en kanalen vormden een waterwegennetwerk dat nog altijd van economisch belang is. De unieke historische schepen van de bruine vloot (traditionele zeilschepen voor de hedendaagse passagiersvaart) en museumhavens dragen bij aan de ruimtelijke kwaliteit van het cultuurlandschap en de maritieme identiteit van havendorpen en -steden.
Door die betekenislaag van historische schepen en maritieme ensembles toe te voegen aan omgevingsvisies en -plannen kunnen provincies en gemeenten meer met deze rijke maritieme historie doen en haar inpassen in gebiedsontwikkelingen. Via een autonome provinciale of gemeentelijke verordening met faciliterende en stimulerende maatregelen kunnen gemeenten ook het roerende maritieme erfgoed binden en borgen.

Vliegwiel voor ontwikkeling

Zo streeft de gemeente Elburg duurzame stedelijke groei na door de potentie van het ensemble van de haven, botters, havenpanden en de botterwerf te benutten en op te nemen in het gemeentelijke beleid. De gemeente wijst Elburger historische schepen aan als gemeentelijk varend monument en zowel de gemeente als de provincie ondersteunt de botters en de botterwerf financieel. Dit ensemble functioneert daarmee als vliegwiel voor de gebiedsontwikkeling van het havengebied en de recreatieve aantrekkingskracht van deze Gelderse vissers- en vestingstad. Behoud en borging van maritiem erfgoed is dus niet alleen van belang vanuit ruimtelijk en cultuurhistorisch perspectief. Het kan ook direct een bijdrage leveren aan actuele maatschappelijke opgaven over mobiliteit, consumptie, energie en klimaat. Hieronder een paar voorbeelden.

Water vervangt gas

Gasloos wonen op water is haalbaar in woonarken, maar ook in historische schepen. Door water, lucht en zon te gebruiken als energiebron, kunnen schepen in de winter worden verwarmd en in de zomer gekoeld. Dit kan door een water-water-warmtepomp te combineren met thermische zonnepanelen. De zonnepanelen leveren elektriciteit, de thermische buizen daaronder leveren warm water en de water-water-

Duurzaam vrachtvervoer met de Vrijbuiter van de Groene Zeeuwse Compagnie. | Foto Groene Zeeuwse Compagnie

Mits voldoende geïsoleerd kun je op een schip gasloos wonen – en nog blijven varen ook

Initiatief Schoonschip in Amsterdam-Noord. | Foto Isabel Nabuurs

warmtepomp houdt met het vaarwater het schip op temperatuur. Mits voldoende geïsoleerd kun je op een schip gasloos wonen en nog blijven varen ook. De investering voor aanschaf en inbouw is nog behoorlijk prijzig. Gezamenlijke inkoop kan een oplossing zijn voor wooncollectieven, zoals museumhavens. Door schepen en arken te verduurzamen wijzen zij de weg naar de ontwikkeling van klimaatadaptieve drijvende wijken.
Die drijvende wijken bieden mogelijkheden voor toekomstige gebiedsontwikkeling voor wonen op het water in het Nederlandse deltalandschap.

Trage recreatie
De trekvaarten waren het openbaarvervoersysteem van de Gouden Eeuw. Ruim 250 jaar lang waren trekschuiten een betrouwbaar vervoermiddel voor de langere afstand. Langs vaarten lagen jaagpaden, waarop de paarden liepen die de trekschuiten voorttrokken. Met de opkomst van de trein raakte het trekvaartennetwerk in onbruik.
Een aantal reders haakt nu in op de Cittaslow-beweging (langzame stad), een internationaal keurmerk voor gemeenten die hun landschap, streekproducten, gastvrijheid, milieu en cultuurhistorie respectvol inzetten. Hierop aansluitend is *slow tourism* in eigen land in opkomst als duurzame manier van recreëren. Het lukt reders en schippers om de belangstelling voor trekvaarten aan te wakkeren. Jaagpaden worden weer toegankelijk gemaakt, trekschuiten gerestaureerd of nieuwgebouwd, paarden getraind. Tijdens trekschuitvaarten ervaren passagiers op een kalme en intense manier het landschap. Hier wordt duurzame recreatie in eigen land ingezet voor erfgoedinclusieve ontwikkeling van het landelijk gebied.

Herontdekking van beurtvaart
Binnenkort gaat het initiatief Zeeuwse Groene Compagnie van start. Twee schippers hebben hun historische zeilschepen ingericht voor lading én voor passagiers. Geïnspireerd op het aloude systeem van de beurtvaart ontwikkelen zij een innovatief concept, waarbij zij zowel streekproducten als passagiers vervoeren op vaste trajecten. De schepen maken zoveel mogelijk gebruik van de wind, maar voor het manoeuvreren installeren zij een elektromotor met een zoutbatterij als energiebron. In de havens die zij aandoen komen elektrische laadpalen en zonnepanelen op de havenpanden, die de energie leveren om de accu's op te laden. Zij zorgen voor gebiedsontwikkeling door historische havens in dorpen en steden weer te voorzien van een nieuwe duurzame functie: overslag van streekproducten. Hiermee versterken ze de lokale economie en gaan zij krimp in havensteden tegen.

Trekvaart op de Hollandsche IJssel tussen Oudewater en Hekendorp. | Foto Reederij de IJssel

Wind in de zeilen op zee
Drie jonge kapiteins raakten zo begeesterd door de wens om alternatieve transportmethodes te vinden voor de zeevaart, dat zij in 2007 een schoontransport-beweging startten. Om te bewijzen dat het kon kochten zij een oud vrachtscheepje, sloopten de motor eruit, brachten het onder zeil en gingen vracht varen. Deze Tres Hombres heeft inmiddels diverse zusterschepen, die wereldwijd een groeiende beweging van windgedreven vrachttransport vormen. Gebaseerd op de eeuwenoude kennis van de zeilvaart inspireren zij de huidige zeescheepvaart om de windkracht te benutten, om daarmee de enorme vervuiling en CO_2-uitstoot door scheepsmotoren te verminderen. De eerste opdrachten voor de bouw of ombouw van zeeschepen met zeilen of zogeheten ventifoils zijn inmiddels verstrekt. Deze trend kan helpen de luchtverontreiniging in havensteden te verminderen en woningbouw rond haventerreinen en aanlegplekken voor cruiseschepen realiseerbaar te maken.

Kennis en ambacht
Deze voorbeelden wijzen de weg hoe deze maritieme bronnen zijn te benutten voor de transities waarvoor we nu staan. Daarom is het van belang om historische schepen in hun maritieme context te behouden, de kennis en het ambacht niet verloren te laten gaan en oog te hebben voor de innovatieve kracht van het maritieme erfgoed.

Martine van Lier is erfgoedadviseur bij de ErfgoedWerf en de Erfgoedkwartiermakers Coöperatie.

De Botterhaven in Elburg. | Foto Botterstichting Elburg

| Door **Tirzah Schnater**

Sacha Stolp, regisseur ‘Innovatieprogramma Toekomstbestendige Assets’ bij de gemeente Amsterdam, over de stad als spons

‘Zoek die tien procent die het wél anders wil en kan’

Hoe zorg je ervoor dat het water in de stad weg kan bij piekbuien én dat het wordt vastgehouden voor tijden van droogte: de stad als spons. Als regisseur Innovatieprogramma Toekomstbestendige Assets bij gemeente Amsterdam investeert Sacha Stolp in stedelijke experimenten. Toch is de techniek niet haar belangrijkste doel. Vooral wil Stolp binnen de gemeentelijke organisatie de mensen die wíllen en kúnnen veranderen meenemen – en met hen een nieuwe norm creëren.

In 2014 was er in Amsterdam één plensbui voor nodig om huizen te laten onderlopen, datacentra te beschadigen en infrastructuur te ondermijnen. Deze zomer was het weer flink raak in het zuiden van het land. We weten inmiddels dat die plensbuien steeds vaker zullen voorkomen en dat we tegelijk steeds hetere zomers krijgen. En we weten dat we over een aantal jaren met een ander soort klimaat te maken hebben. Een klimaat waarop onze leefomgeving eigenlijk niet gebouwd is, maar waar we ons toch aan zullen moeten aanpassen.

Potentieel gevaar

Met die wetenschap kijkt Sacha Stolp met haar collega’s naar Amsterdam, de stad waarin zij wonen en werken. Het innovatieprogramma waarvan Stolp regisseur is richt zich op instandhouding van de stad en de leefbaarheid erin. ‘Vanuit de bestaande historische deltastad kijken we naar onderwerpen als digitalisering, klimaatverandering, energietransitie – en vooral naar de stapeling van opgaven. Daarbij maak ik een onderscheid tussen wat disruptief is, en dus potentieel een gevaar voor onze leefomgeving, en de vraag hoe we de stad leefbaar maken en hoe we daar met de openbare ruimte aan kunnen bijdragen. Je hebt het dan over schoon, heel, veilig en toegankelijk.’

Tien procent innovatie

Het innovatieprogramma van de dienst Stadsbeheer richt zich op alle uitvoerende stedelijk beheerorganisaties, de zogenoemde opdrachtgevers. ‘Ik stimuleer die opdrachtgevers om hun opdrachtnemers de instructie te geven iets op innovatieve wijze aan te pakken. Dat doen we door tien procent van het budget te reserveren voor mogelijke innovatie. En weer tien procent daarvan gaan we daadwerkelijk innovatief uitvoeren. We creëren daarmee zogeheten *living labs.*’

Een daarvan is een waterdoorlatend fietspad aan de Kattenburgerstraat. Bij de toch al geplande renovatie in 2020 kreeg een deel van

Het Amsterdamse dakproject Smartroof 2.0: een innovatief blauw-groen dak dat verkoelt, water opvangt en de biodiversiteit vergroot. | Foto Project SmartRoof

het fietspad een circulair waterbeheersysteem dat wateroverlast na veel regen voorkomt en bomen van water voorziet in tijden van droogte.
Een tweede *living lab* is Smartroof 2.0, een groene oase op het dak van gebouw 002 op het voormalige Marineterrein, waar tientallen soorten planten in een drainagelaag regenwater opnemen. Het doel is de exacte verdamping en energiebalans van het dak te meten om wetenschappelijk inzicht te krijgen in de verkoelende capaciteit van een zogenoemd 'blauwgroen' dak.
En ook de testvelden van CitySports zijn een *living lab*. Veel stedelijke sportvelden bestaan uit kunstgras, maar die zijn niet waterdoorlatend en worden bovendien in de zomer erg heet. Er wordt daarom geëxperimenteerd met velden die een waterretentiesysteem hebben – kunstgras dat functioneert als echt gras.

Vliegwiel
Waarom nou die 'tien procent van tien procent' voor de *living labs*, waarom niet meer? Stolp legt uit: 'In de meeste organisaties wil en kan tien procent van de mensen veranderen. Bij de andere negentig procent is er een deel dat wel kan maar niet wil, een deel dat wel wil maar niet kan, en een deel dat zowel niet kan als niet wil. Je daarop richten is trekken aan een dood paard. Je moet die cruciale tien procent hebben met de bereidheid én de energie om de stap te zetten, de omslag te maken. Met die mensen gaan we aan de slag. De opdrachtgever die we zo hebben geactiveerd zet een opdracht weg aan een innovatieve opdrachtnemer. Dat lijkt klein, maar daarmee groeit het netwerk van kennisinstellingen en bedrijven. Daarmee bouw ik snel een veel groter programma. Het gaat dus niet om die tien procent, maar om de start van een nieuwe beweging waarmee een vliegwiel ontstaat om de dingen ánders te doen.'

Boerenkool met worst
Uiteindelijk is de bedoeling om opschaling te bereiken door de innovaties te laten uitmonden in een nieuwe norm. Stolp: 'Voor de waterdoorlatende velden van CitySports betekent dat bijvoorbeeld dat het normenboek van de KNVB moet worden aangepast. Als zij niet meegaan, wordt het niet opgeschaald in het hele land.' Ze maakt graag deze vergelijking: 'We eten op dit moment nog iedere avond boerenkool met worst. Daar ligt de hele supermarkt ook vol mee. Maar we weten dat we eigenlijk binnen twintig jaar compleet veganistisch moeten gaan eten. Dus dat betekent dat we nu gaan experimenteren en dat we het zo makkelijk maken dat, zelfs als je er nooit over hebt nagedacht, veganistisch eten normaal gaat worden. Maar het begint met de mensen die bereid zijn eens wat anders te proeven dan boerenkool met worst.'

Meebewegen met de natuur
Is er bij de aanpak van het Innovatieprogramma Toekomstbestendige Assets een rol weggelegd voor erfgoed? 'Jazeker', zegt Stolp. 'We kunnen ontzettend veel leren van keuzes die in het verleden zijn gemaakt. Denk aan de oorspronkelijke luiken op monumentale panden. Laten we die herstellen als natuurlijke koeling voor in de zomer. Of het gemeentelijk besluit uit de zeventiende eeuw om bomen te planten op de kademuren van de binnenstad, vanwege "soete lucht, ciraet en pleijsantie". Dat besluit was gericht op gezondheid en tegelijk stabilisatie van die kademuren. Er werd toen veel beter gekeken naar het natuurlijk ecosysteem. De stad kon meebewegen met de natuur. Van origine zijn we een stad aan zee, waar we moesten omgaan met eb en vloed. Die kennis is zo'n honderd jaar vergeten, vervangen door het idee dat de wereld maakbaar was. Sinds kort beginnen we te beseffen dat dit niet zo is. Maar bij de huidige gebiedsontwikkelingen in Amsterdam, denk aan de nieuwe wijk Haven-Stad, kan het cultuurhistorische perspectief echt nog wel een impuls gebruiken. Bovendien is kennis uit het verleden niet genoeg, omdat de omgeving toen was ingericht op minder mensen en een ander sociaal systeem. We moeten – mét de kennis van toen – een nieuw waardevol systeem gaan ontdekken: een nieuw ecosysteem.'

Project CitySports met het eerste en koelste kunstgras sportveld bij de Laan van Spartaan 1 in Amsterdam Nieuw-West. | Foto Suzanne Visser

Bij ontwikkelingen zoals de nieuwe wijk Haven-Stad, kan de cultuurhistorie nog wel een impuls gebruiken

Sacha Stolp: 'We kunnen ontzettend veel leren van keuzes die in het verleden zijn gemaakt.'

Veilige omgeving
Naast de *living labs*, zeg maar de technologische pilots, werkt Sacha Stolp met een leeromgeving. Een netwerk waarin haar 'tien procent' mensen – noem het koplopers – elkaar ontmoeten, en waar volgens haar de magie plaatsvindt. 'Wij werken in zogenoemde *safe spaces*, een veilige omgeving. We praten over wat we delen als waarden en wat we met elkaar willen bereiken ondanks onze verschillende belangen. Je benoemt die belangen, maar je creëert gezamenlijke waarden in een continue dialoog. Dat vraagt veel persoonlijk contact en een belangrijke rol voor ons als *mediator of innovation*. Met positieve energie brengen we koplopers met andere belanghebbenden samen om bestaande werkwijzen te veranderen die de verduurzaming van onze opgave op dit moment belemmeren.'

Harde afspraken
Eigenlijk is techniek maar een heel klein stukje van haar programma, zegt Stolp. 'De rest is harde afspraken maken. Opschaling van innovaties vraagt vooral een heel andere governancestructuur. Je moet snel een kleine groep mensen verzamelen die de noodzaak van veranderen inzien. Het gaat niet om één innovatie.'
Zoek de tien procent die het wél wil en kan, raadt ze ook andere gemeenten aan. 'Laat de rest zitten. Ga naar de energie, naar mensen die het vanuit hun hart en ziel anders willen doen. Een innovatieve opdrachtnemer, een startup, zit niet te wachten tot jij als gemeente je beleid op orde hebt. Die wil een opdracht!
En sta ervoor open dat het ook mis kan gaan. Ik zeg altijd maar: heel fout kun je het niet doen, want het is allemaal al hartstikke fout.'

Tirzah Schnater is redacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

| Door **Tessa de Groot**

De echte Zaanse schans

Toen ik werd gevraagd om het boek ‘Speuren in het veen – Zestig jaar archeologie in de Zaanstreek, Waterland en omstreken’ voor *DEAL!* te lezen, hoefde ik er geen seconde over na te denken. Mijn eigen wortels liggen namelijk in de Zaanstreek en meer specifiek in Oostzaan. Gek genoeg heb ik, als archeoloog gespecialiseerd in de Romeinse tijd, me tot nog toe weinig verdiept in de geschiedenis van mijn geboortestreek. Geheel onterecht, blijkt na het lezen van deze fraaie publicatie.

Aanleiding voor het uitkomen van het boek is het zestigjarig bestaan van de Vereniging van Vrijwilligers in de Archeologie (AWN), afdeling Zaanstreek en Waterland e.o. Deze afdeling is in 1960 opgericht en speelde van meet af aan een belangrijke rol in het archeologisch onderzoek in de Zaanstreek en omgeving. Een archeologische ontdekking van één van de leden was vaak het startsein voor een opgraving, waarbij professionele archeologen en vrijwilligers samenwerkten. Het is daarom ook niet verrassend dat de auteurs van dit boek uit beide groepen komen.

De geschiedenis van de Zaanstreek, Waterland en omgeving wordt verteld aan de hand van een selectie van opgravingen. Hierbij is een onderverdeling in vier tijdsbestekken gemaakt: de prehistorie, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (tot 1000); de volle en late middeleeuwen (1000-1500); de vroege en midden nieuwe tijd (1500-1850) en de late nieuwe tijd (1850-1945). De onderwerpen zijn divers. De oudste besproken vondsten stammen uit de laatste ijstijd: resten van wolharige mammoet, neushoorn en steppewisent uit een dertig meter diepe zandwinningsput waar nu de Jagersplas ligt. De meest recente vondst is een Amerikaanse B24-bommenwerper die in 1979 geborgen is in Jisp.

De rode draad in het boek is het landschap en zijn (on)mogelijkheden voor bewoning en andere activiteiten. De ligging in een uitgestrekt veengebied, in de directe nabijheid van het (Oer)IJ, de Zaan en andere ontwateringsriviertjes, tekent de geschiedenis van de streek. Een intrigerende vindplaats is bijvoorbeeld Krommenie-’t Hain, waar in de eerste decennia van onze jaartelling een Romeinse wachttoren heeft gestaan. Deze lag aan een bevaarbare kreek en stond in contact met het Romeinse fort in Velsen. Exemplarisch voor deze relatie is een scherf van een aardewerken kom uit ’t Hain, die past aan een in Velsen gevonden scherf.

De strategische ligging aan de Zaan was ook de reden voor het ontstaan van de scheepsbouwindustrie in de zeventiende eeuw. De afgelopen decennia zijn diverse scheepswerven opgegraven. De Zaanstreek was toentertijd misschien wel het belangrijkste scheepsbouwcentrum van Europa. Een heel hoofdstuk is daarnaast gewijd aan schaatsen en andere vormen van ijspret in de waterrijke Zaanstreek.

Ook de Zaanse schans mag natuurlijk niet ontbreken. Maar, anders dan misschien gedacht, dit betreft niet de bekende toeristische trekpleister, maar een schans uit de tachtigjarige oorlog, elders langs de Zaan. Archeologisch onderzoek naar deze ‘echte’ Zaanse schans leverde helaas weinig op. Resten bleken later wel zichtbaar op luchtfoto’s uit de Tweede Wereldoorlog (‘leunstoelarcheologie’). Helaas is dit terrein inmiddels grotendeels bebouwd, en veel informatie is verloren gegaan. Opvallend genoeg ontbreekt het icoon van de huidige Zaanse Schans, de molen, geheel in het boek.

Het boek bevat nog veel meer boeiende verhalen in woord en in rijke illustraties met foto’s, kaarten en andere afbeeldingen. ‘Speuren in het Veen’ is daarmee een mooie aanwinst in de rij van archeologische publieksboeken van Matrijs.

Tessa de Groot is werkzaam bij de afdeling Archeologie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Marjan van den Berg (redactie). ‘Speuren in het veen – Zestig jaar archeologie in de Zaanstreek, Waterland en omstreken’. Uitgeverij Stichting Matrijs, Utrecht, 2020. € 19,95

Een klein deel van de glasvondst. | Foto Uitgeverij Matrijs

De aardgasvrije wijk in Purmerend-Overwhere-Zuid. | Foto ANP/Ramon van Flymen

Kristel Lammers: ‘Ik ben optimistisch – we staan aan het begin van een nieuwe revolutie.’ | Foto Marline Schoneveld

| Tekst **Marjorie Verhoek**

Programmadirecteur NP RES Kristel Lammers

‘Bij ons staan de mensen voorop’

Kristel Lammers is programmadirecteur van het Nationaal Programma Regionale Energiestrategie. ‘Ons landschap en ons gedrag moeten veranderen, dat is voor mij een feit. Ik hoop dat we er gemeenschapszin voor terugkrijgen.’

Wat is precies een Regionale Energie Strategie?
‘Om te voorkomen dat de aarde met meer dan twee graden opwarmt hebben zo’n 150 partijen in Nederland in het Klimaatakkoord (2019) onder meer afgesproken dat we meer energie duurzaam gaan opwekken – tot 2030 op land vooral met zonnepanelen en windmolens. ‘Om duurzame energie op land op te wekken, hebben overheden, inwoners, bedrijfsleven, netbeheerders, energiecoöperaties en maatschappelijke organisaties elkaar nodig. Het energienet of het zicht op een windmolen houdt tenslotte niet op bij de gemeentegrens. Daarom werken al deze partijen samen aan een Regionale Energie Strategie: de RES. Dat gebeurt in dertig energieregio’s in Nederland. In een RES staat onder meer waar zonne- of windprojecten wel of juist niet kunnen komen. Ook wordt gekeken naar de impact op de energie-infrastructuur. Het Nationaal Programma Regionale Energie Strategieën (NP RES) ondersteunt partijen in de regio’s bij het maken van de RES’en – denk aan kennis ontwikkelen en delen, ondersteuning in proces en data, een lerende community, een expertpool.’

Hoe urgent is de energietransitie in Nederland?
‘Heel urgent. De aarde warmt snel op, veel planten en diersoorten verdwijnen en de zeespiegel stijgt. Als we de aarde leefbaar willen houden voor onze kinderen en kleinkinderen, moeten we anders gaan produceren en consumeren. Gelukkig raken steeds meer mensen daarvan overtuigd.
‘De omslag naar een duurzaam energiesysteem vraagt niet alleen om meer netcapaciteit, maar ook om het beter koppelen van vraag aanbod en bijvoorbeeld werken met batterijopslag of innovaties die de druk op het netwerk verminderen.
‘Energie zal ook in de ontwerpopleidingen een plek moeten krijgen. De energietransitie vraagt ruimtelijke aanpassingen in het landschap, daar ontkomen we niet aan. Daarom vinden ook overal gesprekken plaats met inwoners en andere betrokkenen over de energietransitie. Daarnaast jagen we het gesprek aan tussen ontwerpers en energiedeskundigen: wat betekent die nieuwe energie voor het landschap en hoe kunnen we daar goed mee omgaan?

Er klinkt een roep om een minister Ruimtelijke Ordening en om meer regie door het Rijk. Bij de RES is gekozen voor een decentrale aanpak. Wie zorgt er voor de integraliteit en de regie als het gaat om de kwaliteit van het landschap?
‘Dit is vooral een en-envraagstuk. Elk van de dertig RES-regio’s werkt aan een aanbod voor het opwekken van duurzame energie. Samen zijn ze verantwoordelijk voor de juiste inpassing met oog voor de kwaliteit van het landschap. Elke regio is anders en elk landschap vraagt om maatwerk. In het landelijk RES Beraad praten de regio’s over dilemma’s en uitdagingen, zoals de eigen knelpunten en de kwaliteit van het landschap, maar ook over clustering van wind en zon, over wat past in het landschap en over koppelkansen.’

Draagvlak voor de energietransitie blijft lastig. Hoe zorgen jullie daarvoor?
‘We hebben een scherp oog voor het sociale aspect van deze energietransitie, we bewegen ons namelijk in de leefomgeving van mensen. Neem de term “van het gas af”, dat is een vrij technische term, en die roept veel vragen op. Mensen willen gewoon een warm huis, met energie die betrouwbaar is – uit wat voor bron die ook afkomstig is. Door de stijging van de gasprijs komt de energietransitie voor veel mensen ook ineens heel dichtbij. Het is belangrijk om je daar bewust van te zijn.
‘Natuurlijk gebeurt er veel in onze leefomgeving en die veranderingen roepen soms weerstand op. Daarom praten de regio’s veel met de omgeving: van beleid tot in de uitvoering. Wij ondersteunen de regio’s en we delen voorbeelden over vormen van participatie, zoals burgerfora, online festivals en expedities. Het is van belang dat we alle generaties meenemen – ook jongeren, hardwerkende tweeverdieners en gezinnen die niet altijd de tijd hebben om zich te verdiepen in dit onderwerp.’

Wat betekenen de klimaatverandering en de energietransitie voor jou persoonlijk?
‘Ik voel zelf urgentie om aan deze opgave een bijdrage te leveren. Ik zet mijn ervaringen met de Omgevingswet en met participatie en veranderkunde graag in voor de toekomst van ons land. Ik ben optimistisch – we staan midden in een revolutie. Hoe de veranderingen er precies uitzien weten we nog niet, maar dat ons landschap en ook ons gedrag moeten veranderen is voor mij een feit. Ik hoop dat we er gemeenschapszin voor terugkrijgen. Uiteindelijk biedt deze energietransitie ook kansen, zoals een gezondere leefomgeving en een robuustere natuur. Dat is waar we het uiteindelijk allemaal voor doen.
‘Wij realiseren ons elke dag: we staan pas aan het begin! Er is nog een hoop te doen.’

| Door **Jorien Kaper**

Erfgoed in een dynamische stad

Per 1 september ben ik gestart als hoofd Monumenten en Archeologie bij de gemeente Amsterdam en Weesp. Het is een eer om in zo'n mooie historische stad, met de meeste monumenten van Nederland, te mogen werken aan belangrijke opgaven. Maar Amsterdam is ook een stad in ontwikkeling, het staat nooit stil. De komende jaren moeten er duizenden woningen worden bijgebouwd, en de opgaven voor verduurzaming en de energietransitie zijn groot. Hoe houd je hierin dan als stad je waardevolle erfgoed in beeld? Hoe zorg je ervoor dat er door deze grote stedelijke bouwopgave zo min mogelijk wordt gesloopt, al dan niet 'per ongeluk'?
Gelukkig heeft het college van Amsterdam de bestuursopdracht 'Erfgoed in een dynamische stad' vastgesteld. Deze bestuursopdracht zegt dat erfgoed van iedereen is, dat het ons verbindt met het verleden vanuit het nu. Erfgoed als basis van de stad, een fundament waarop je doorbouwt. Het college wil erfgoed inzetten om nieuwe buurten en plekken een eigen karakter te geven. Dit betekent concreet dat we met Monumenten en Archeologie eerder aan tafel zitten bij de stedenbouwers, planologen, corporaties, projectontwikkelaars en investeerders om met hen de nieuwe verdichtings- en verduurzamingsopgaven te bespreken. En om samen te bekijken hoe het erfgoed een passende rol in de nieuwe plannen kan hebben.
Dat klinkt makkelijk, zoals ik dat nu opschrijf, maar dat is het helaas nog niet. Misschien herkennen erfgoedmedewerkers uit andere gemeenten dit ook. Want kennen wij alle bouwplannen en alle collega's en organisaties die daarmee bezig zijn? En weten onze eigen collega's van Grond, Ontwikkeling, Ruimte en Duurzaamheid ons goed te vinden en ons vanaf de start van een ontwikkeling te betrekken? Of vinden ze dat misschien ook best lastig? En als we later aan tafel komen kan het misschien nog lastiger worden, omdat er bijvoorbeeld al zonder monumentenadviseurs is bedacht dat er wel panden kunnen worden gesloopt om het plan rendabel te maken.
Hoe geef je de waarde van erfgoed aan, dat een buurt hier meer gelaagd van kan worden en meer karakter behoudt? Het Planbureau voor de Leefomgeving constateert dat mensen zich in hun buurt hechten aan het erfgoed, dat mensen zich er meer thuis voelen. Dat lijkt me goud waard, in een tijd waarin een stad ook steeds anoniemer kan worden.
In de zomer heeft Amsterdam zijn Omgevingsvisie 2050 vastgesteld – titel: 'Een menselijke metropool'. Ook daarin staat dat erfgoed in hoge mate de identiteit en de kwaliteit van Amsterdam bepaalt en dat dit samenhangt met hoe mensen hun woonomgeving beleven. Intussen ontwikkelen we instrumentarium om het erfgoed beter in te passen in de bouwplannen, bijvoorbeeld bij de zogenaamde 'orde 2-panden'. Ander mooi nieuws is dat Monumenten en Archeologie sinds dit jaar is aangesloten bij de Directie Ruimte en Duurzaamheid. Hier vinden de gesprekken over de ontwikkelingen plaats, en hier kunnen we op aanhaken en samen afspraken maken. Zodat we in gezamenlijkheid ons erfgoed op waarde kunnen schatten en een plek kunnen geven in de opgaven waar we als stad voor staan.

Jorien Kaper is hoofd Monumenten en Archeologie bij de gemeente Amsterdam en Weesp.

Het NDSM-terrein in Amsterdam-Noord waar monumenten, nieuwbouw, bedrijvigheid en verkeersstromen bij elkaar komen. | Foto Els Zweerink

De Erfgoed Deal

Financiering voor projecten waarbij ruimtelijke opgaven en erfgoed samenkomen

Nederland verandert. Door klimaatverandering regent het vaker en harder, terwijl we ook meer last hebben van droogte. Onze fossiele energiebronnen raken uitgeput. Veel steden groeien hard, maar er zijn ook gebieden waar de bevolking wegtrekt en de leegstand toeneemt. Door deze veranderingen staan wij voor nieuwe ruimtelijke opgaven.

2020 - 2022

In deze turbulente tijden biedt cultureel erfgoed houvast. Het verleden biedt inspiratie voor de urgente opgaven waarvoor we staan. Met goed doordachte ontwerpprojecten geven we historische waarden een plek in de toekomst.

De Erfgoed Deal is een partnerafspraak tussen dertien maatschappelijke organisaties en overheden. De Erfgoed Deal draagt financieel bij aan aansprekende voorbeelden en initiatieven waar ruimtelijke opgaven en erfgoed samenkomen. De stuurgroep Erfgoed Deal besluit twee keer per jaar welke projecten aan het portfolio van de Erfgoed Deal worden toegevoegd.

Klimaatadaptatie

Energietransitie en verduurzaming

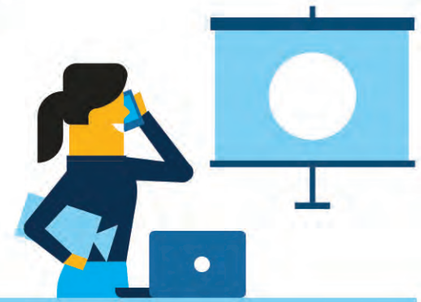

Stedelijke groei & krimp

ERFGOEDDEAL

Het programmabureau Erfgoed Deal werkt samen met gemeenten, provincies en partners om projecten en samenwerkingen tot stand te brengen. Projecten die voorbeelden zijn waar erfgoed en de ruimtelijke opgaven elkaar versterken, zoals herstel van het Hoornwerk aan de Grebbedijk in Rhenen of het vergroten van draagvlak voor wederopbouwwijken. Deze projecten zetten we in de etalage door middel van een podcast, een magazine, opleidingen, onderzoek, samenwerkingen, cursussen en webinars. Zo leren we elke dag van elkaar.

Project indienen

Tot en met 2022 kunnen projecten worden ingediend, telkens in januari en september. Lees hoe dit in zijn werk gaat op onze website www.erfgoeddeal.nl of neem contact op met het programmabureau Erfgoed Deal via erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl

Dit is een uitgave van **Programmabureau Erfgoed Deal**